

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

Cíl a náplň předmětu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Cíl – seznámení s oblastí dialogových systémů.
- Obsah kurzu:
  - Úvod do dialogových systémů, historie
  - Základní technologie:
    - přenos hlasu prostřednictvím počítačové sítě
    - digitální zpracování zvuku
    - rozpoznávání řeči
    - syntéza řeči

Cíl a náplň předmětu

pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Obsah kurzu:
  - Dialogové systémy:
    - formální modely dialogu
    - analýza dialogu, kooperativní a nekooperativní dialog
    - dialogové strategie
    - information retrieval DS
    - simulace DS
    - multimodalita
    - nástroje pro tvorbu dialogových systémů – W3C VoiceBrowser Activity
    - aplikace.

Ukončení předmětu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Možná ukončení:
  - zkouška
  - kolokvium
  - zápočet
- Požadavky:
  - zkouška + kolokvium – dobrá orientace v probírané problematice
    - ústní forma
    - nástin řešení problémové úlohy a detailnější rozbor některé z použitých technologií.
  - zápočet – schopnost návrhu řešení daného problému z oblasti dialogových systémů.

Doporučená literatura

Knihy

Dialogové systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do dialogových systémů

Stručná historie zpracování zvuku

Fyzikální akustika

Fyziologická akustika

Základy fyziologické akustiky

Mechanismus vytváření řeči
Vnímání zvuku

- J. Psutka, Komunikace s počítačem mluvenou řečí, Academia, Praha, 1995
- Z. Kotek, V. Mařík, Metody rozpoznávání a jejich aplikace, Academia, Praha, 1993
- T. Dutoit, An Introduction to Text-to-Speech Synthesis, Kluwer Academic Publishing, 1996
- A. Kobsa, W. Wahlster, User Models in Dialog System, Springer 1989
- D. B. Roe, J. G. Wilpon (editors), Voice Communication Between Humans and Machines, National Academy Press, Washington D.C., 1994
- F. Jelinek, Statistical Methods for Speech Recognition, MIT Press 1997

- Via Voice
- Odkazy na dialogové systémy (DS)
- Různé projekty z oblasti počítačové sémantiky na Stanford University
- Stránky W3C VoiceBrowser Activity
- ...

Co je dialogový systém?

Dialogové systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do dialogových systémů

Stručná historie zpracování zvuku

Fyzikální akustika

Fyziologická akustika

Základy fyziologické akustiky

Mechanismus vytváření řeči

Vnímání zvuku

- Dialogový systém – systém komunikující s uživatelem pomocí dialogu v přirozeném jazyce
  - většinou se jedná o dialogové rozhraní ke klasickému IS.
- Častá komunikace přirozenou řečí.
- Alternativně:
  - komunikace pomocí DTMF
  - textová komunikace přirozenou řečí
  - multimodální komunikace:
    - řeč + obraz (simulace lidské tváře, titulky ve znakové řeči, ...)
    - řeč + text
    - ...

Výhody a nevýhody dialogových systémů

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

■ Výhody:

- + Přirozenější způsob komunikace.
- + Přístupnost:
  - zrakově a motoricky postižení uživatelé
  - další uživatelé, kterým činí problémy práce ovládání počítače
  - možnost podrobnějšího vedení uživatele krok za krokem celým procesem
  - dalším krokem k lepší přístupnosti – multimodální rozhraní
  - ...

Výhody a nevýhody dialogových systémů

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

■ Výhody:

+ Větší množství potenciálních uživatelů:

- počet uživatelů počítačů a Internetu vs počet uživatelů telefonu.

+ ...

■ Nevýhody:

- rychlost komunikace

- sekvenční vnímání zvuku vs. paralelní vnímání obrazu
- lze částečně eliminovat pomocí vhodné dialogové strategie

- Laboratoře:
  - LSD – doc. Kopeček, prof. Zezula
  - zaměřuje se na:
    - vyhledávání
    - dialogové systémy a zpracování zvuku
  - NLP – doc. Pala
  - zaměřuje se na:
    - korpusy
    - slovníky
    - morfologii
    - syntaktickou analýzu
    - sémantiku

Aktuální práce v oblastech souvisejících s dialogovými systémy

Výzkum Česká republika

Dialogové systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do dialogových systémů

Stručná historie zpracování zvuku

Fyzikální akustika

Fyziologická akustika

Základy fyziologické akustiky

Mechanismus vytváření řeči
Vnímání zvuku

- FIT VUT Brno
  - analýza signálu
  - rozpoznávání řeči
  - systém pro automatizované zpracování konferencí
  - ...
- ZČU v Plzni
  - rozpoznávání řeči
  - dialogové systémy
  - ...
- ČVUT – syntéza řeči

Aktuální práce v oblastech souvisejících s dialogovými systémy

Komerční sféra - Česká republika

Dialogové systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do dialogových systémů

Stručná historie zpracování zvuku

Fyzikální akustika

Fyziologická akustika

Základy fyziologické akustiky

Mechanismus vytváření řeči
Vnímání zvuku

- FROG Systems s.r.o. – CS-voice 97
- OptimSys s.r.o – VoiceXML platforma OptimTalk
- ...

Aktuální práce v oblasti dialogových systémů

Výzkum a práce ve světě

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- W3C VoiceBrowser Working Group
  - IBM
  - Nuance Communication
  - Lucent Technologies
  - Motorola
  - ScanSoft
  - Tellme Networks
  - Vocalocity
  - ...
- MIT
- OGI
- EPF Lausane
- ...

European Masters in Language and Speech

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Evropské navazující studium v oblastech zpracování řeči a přirozeného jazyka (na FI během magisterského studia).
- Zapojeny VŠ např. v Dánsku, Řecku, Španělsku, Belgii, Německu, Velké Británii, Nizozemí, ...
- Více informací:
  - Stránka o EuroMasters na FI
  - doc. Pala, doc. Kopeček.

Struktura dialogového systému

Dialogové systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do dialogových systémů

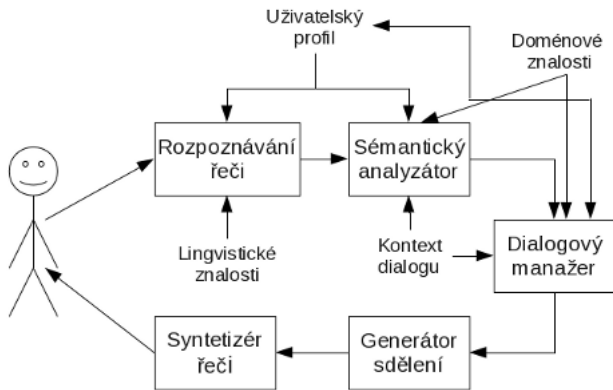
Stručná historie zpracování zvuku

Fyzikální akustika

Fyziologická akustika

Základy fyziologické akustiky

Mechanismus vytváření řeči
Vnímání zvuku

Komponenty dialogového systému

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Uživatel – koncové zařízení, které uživateli umožňuje komunikovat s dialogovým systémem:
  - telefon – komunikace prostřednictvím PSTN přes VoIP gateway – VoIP gateway převádí hlas na data a zpět
  - VoIP klient – komunikace prostřednictvím VoIP protokolu přímo s dialogovým systémem (SIP, H323, Skype, ...)
  - textový klient – komunikace prostřednictvím protokolů DTMF+VoIP protokol, telnet, ssh, XMPP, ...
- Rozpoznávání řeči:
  - převádí mluvené slovo na text
  - využívá se:
    - rozpoznávání plynulé řeči
    - rozpoznávání izolovaných slov
  - pro zvýšení úspěšnosti se používají gramatiky popisující množinu očekávaných vstupů.

Komponenty dialogového systému

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Sémantický analyzátor
  - získává relevantní údaje z rozpoznaného textu
  - využívají se např. atributové gramatiky.
- Dialogový manažer
  - konečný automat
  - na základě aktuálního stavu a vstupu od uživatele rozhoduje o dalším průběhu dialogu.
- Generátor promluv – na základě údajů od dialogového manažeru generuje promluvy, které jsou následně syntetizovány.
- Řečový syntetizér – převádí promluvy od generátoru promluv na mluvenou řeč, která je poslána uživateli.

Údaje používané dialogovým systémem

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Lingvistické znalosti – údaje o jazyce, které využívá rozpoznávač řeči pro zvýšení úspěšnosti (pravděpodobnosti výskytů jednotlivých sekvencí řečových segmentů, gramatika, ...).
- Uživatelský profil – informace o uživatelích (charakteristiky hlasu, vyjadřování, používané fráze, ...).
- Doménové znalosti – informace odvoditelné z oblasti dialogového systému (gramatika, ...).
- Kontext dialogu – informace o aktuálním stavu dialogu (krok dialogu, uživatelský vstup, chybovost uživatele, ...).

Historie zpracování a napodobování řeči

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- před 3 milióny let – Australopitekus – schopnost artikulované řeči
- starověk – budování mluvících soch bůžků
- 1779 – Kratzenstein – systém rezonátorů pro napodobení samohlásek a, e, i, o, u.

Historie zpracování a napodobování řeči

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- 1791 – Wolfgang von Kempelen – mechanický mluvící stroj

- 1835 – zrekonstruován a upraven Wheatstonem v Dublinu – měl navíc pružnou „ústní dutinu“
- 1846 – J. Faber – mluvící stroj Euphonia

Historie zpracování a napodobování řeči

Dialogové systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do dialogových systémů

Stručná historie zpracování zvuku

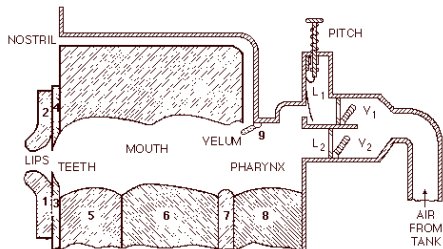
Fyzikální akustika

Fyziologická akustika

Základy fyziologické akustiky

Mechanismus vytváření řeči
Vnímání zvuku

- 1937 – R. R. Riesz – mechanický mluvící stroj napodobující lidské řečové ústrojí

- 1939 – H. Dudley – VODER (elektromechanický řečový syntetizér), VOCODER (elektrické zařízení kódování a přenos řeči)
- 50. léta 20. století – syntéza ve frekvenční oblasti, později syntéza v časové oblasti
- cca 1970 – počítače
- 1966 – J. Weizenbaum – Eliza (Communications of the

Základy moderní analýzy řeči

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- 19. století
  - J.B. Fourier – Fourierova věta – využívá se při spektrální analýze zvuku
  - H. Helmholtz – zabýval se fyziologií vnímání hudby, Helmholtzův rezonátor
  - J. R. Ewald – fyziologie sluchu
- 1924 – spektrální analýza řeči na bázi formantové analýzy samohlásek
- 1939 – vokodér – zařízení pro kompresi řeči pro účely přenosu hlasu rádiem a transkontinentálním kabelem
- 1946 - 1947 – zařízení pro grafický záznam řeči
- 2. polovina 20. století – intenzivní vývoj jak teorie, tak počítačových aplikací.

Základní řečové technologie

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- syntéza řeči
- rozpoznávání řeči
- související oblasti – zpracování jak v časové tak frekvenční oblasti
- rozpoznávání řečníka
- detekce emocí
- word spotting
- ...

- Zvuk
  - kmitavý pohyb molekul prostředí (vzduchu)
  - vyvoláván pružným odporem prostředí
- Kmit hmotného bodu
  - pohyb bodu z rovnovážné polohy do místa s maximální výchylkou (amplitudou), odtud do protilehlého místa s maximální výchylkou zpět do rovnovážného bodu.

Kmity

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

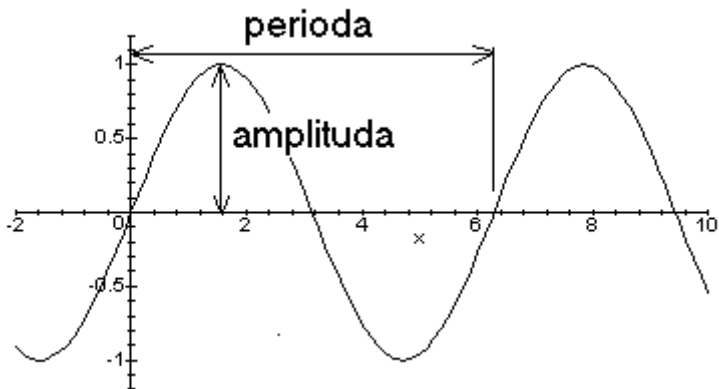
Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Amplituda – maximální výchylka kmitavého pohybu.
- Perioda (T)
  - doba jednoho opakování periodického děje.
  - jednotka – 1 s (sekunda).
- Frekvence (f)
  - počet opakování periodického děje za jednotku času.
  - platí $f = \frac{1}{T}$
  - jednotka 1 Hz (Hertz).

- Síla působící na kmitající bod:
  - $F = -ks$, k – tuhost pružiny, s – aktuální výchylka pružiny
  - $ma = -ks$, m – hmotnost tělesa, a – zrychlení
  - $a + \omega^2 s = 0$ ($\omega^2 = \frac{k}{m}$, ω – úhlová rychlost kmitavého pohybu: $\omega = \frac{2\pi}{T}$)
- fáze kmitavého pohybu: $\psi = \omega t$
- okamžitá výchylka: $y = y_m \sin \omega t = y_m \sin \psi$
- okamžitá rychlost: $v = \omega y_m \sin \omega t = y_m \sin \psi$
- okamžité zrychlení: $a = -\omega y_m \sin \omega t = y_m \sin \psi$

Harmonické versus tlumené versus vynucené kmitání

Dialogové systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do dialogových systémů

Stručná historie zpracování zvuku

Fyzikální akustika

Fyziologická akustika

Základy fyziologické akustiky

Mechanismus vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Harmonické kmitání
  - na těleso nepůsobí žádná vnější síla
  - v praxi se s ním téměř nesetkáme (odpor vzduchu, ...).
- Tlumené kmitání
  - proti pohybu působí odpor prostředí
  - amplituda s časem (vzdáleností od zdroje) klesá
- Vynucené kmitání, rezonance
  - na hmotný bod působí navíc periodicky proměnné síla $G = \sin\alpha t$
    - $F = ma = -ky + \sin\alpha t \Rightarrow a + \omega^2 y = \sin\alpha t$
    - partikulární řešení: $\frac{\sin\alpha t}{\omega^2 - \alpha^2}$

- Zvuk – mechanické vlnění pružného prostředí (vzduch, voda, kov, ...)
- Akustika – věda studující zvuk (z řeckého akustikos – vztahující se k slyšení):
  - fyzikální – zvuk jako fyzikální vlnění
  - fyziologická akustika – vzniká a vnímání zvuku člověkem
  - hudební – zvuky z pohledu hudby
  - molekulární – vztah akustických vlastností a molekulární struktury.
- Rozdělení zvuku:
  - infrazvuk – frekvence < 16 Hz
  - slyšitelný zvuk – 16 Hz – 16kHz
  - ultrazvuk – > 16 kHz
  - hyperzvuk – až 10^8 Hz – využíván např. molekulární akustikou.

Jednoduchý vs. složený tón

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

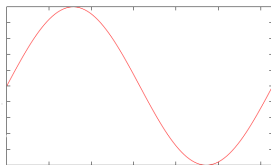
Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

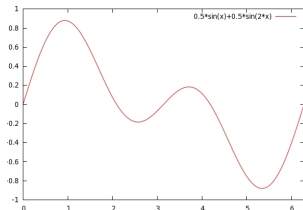
Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Základní tón – průběh intenzity v čase lze popsat jednoduchou sinusoidou.

- Složený tón – lineární kombinace jednoduchých tónů.

Akustické spektrum zvuku

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Akustické spektrum – množina základních tónů, ze kterých je zvuk složen.

- Získání spektra – Fourierova transformace:

- $F(x)$ – periodická funkce s periodou T :

$$s_n(x) = \frac{a_0}{2} + \sum_{i=1}^n a_i \cos(i\omega x) + b_i \sin(i\omega x)$$

- $\omega = \frac{2\pi}{T}$

- aproximace $F(x)$ je nejlepší při použití hodnot koeficientů a a b :

$$a_k = \frac{2}{T} \int_{-\infty}^{\infty} f(x) \cos(kx) dx$$

$$b_k = \frac{2}{T} \int_{-\infty}^{\infty} f(x) \sin(kx) dx$$

Akustické spektrum zvuku

pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- hodnoty spektra – zjistit v Psutkovi!!!
- Problém – zvuk je periodický pouze na určitých intervalech.
  - analýza na krátkém intervalu, kde se předpokládá, že je periodický.
- Z hlediska fyziologické akustiky – spektrum odpovídá rezonanci odpovídajících vláček Cortiho ústrojí, resp. odpovídající reakci neuronů.

■ Akustický tlak

- Odpovídá síle působící na element plochy v prostředí akustického vlnění.
- Pro sinusovou vlnu platí:

$$p = p_0 \sin(\omega t)$$

- p_0 – maximální akustický tlak v průběhu periody
- ω – úhlová rychlost
- t – čas.

Akustická intenzita a akustický tlak

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

■ Akustická intenzita

- Vyjadřuje množství akustické energie, které projde jednotkovou plochou za jednotku času.
- Je přímo úměrná druhé mocnině akustickému tlaku.
- Rozsah intenzity zvuku - dán rozsahem minimální (I_0) a maximální (I_1) akustické intenzity, kdy jsme schopni vnímat tón o frekvenci 1 kHz.
- Práh citlivosti – $p_0 = 2 * 10^{-2} Nm^{-2}$.
- Práh bolestivosti – $p_1 = 10^2 Nm^{-2}$.
- Rozsah – $2,5 * 10^{13} Nm^{-2}$.

- Weber-Fechnerův psychofyzikální zákon
  - Člověkem subjektivně vnímaná hlasitost roste při geometrickém nárůstu intenzity přibližně lineárně.
  - Pro stanovení hladiny intenzity zvuku (L) volíme

$$L = 10 * \log \frac{I}{I_0}$$

- jednotka – 1 bel (originál bell) [B]
- Prakticky se využívá odvozená jednotka decibel [dB] ($10^{-1}B$).

Orientační hodnoty akustické intenzity

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- šepot – 10 - 20 dB
- tlumený hovor – 35 - 45 dB
- symfonický orchestr – 70 - 90 dB
- rocková hudba – 110 - 130 dB.

Základy fyziologické akustiky

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Fyziologická akustika se zabývá:
  - mechanismem vytváření řeči
  - mechanismem vnímání řeči.
- Využívá Helmholtzovu rezonanční teorii.

Helmholtzův rezonátor

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

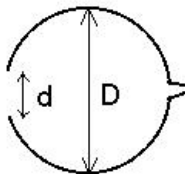
Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

■ Princip činnosti:

- Přivedením vzduchu do rezonátoru v něm vznikne přetlak.
- Ten vytlačuje přebytečný vzduch ven a následně vzniká podtlak, který způsobí nasávání vzduchu z okolí.
- Takto vzniká periodický děj:

$$f = \frac{75,3}{D} \sqrt{\frac{d}{D}} [\text{Hz}]$$

Mechanismus vytváření řeči

Dialogové systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do dialogových systémů

Stručná historie zpracování zvuku

Fyzikální akustika

Fyziologická akustika

Základy fyziologické akustiky

Mechanismus vytváření řeči

Vnímání zvuku

- Řeč vzniká pomocí *hlasového ústrojí* (umístěno v *hrtanu*).
- Hlasivky vytváří úzkou hlasovou štěrbinu a jsou rozechvívány procházejícím vzduchem.
- Frekvence jejich kmitání určuje *základní hlasivkový tón*.
- Zvuk, který vzniká v hrtanu pomocí hlasivek (samohlásky, znělé souhlásky) je modifikován v *rezonančních dutinách*:
  - hrtanové
  - ústní
  - nosohltanové.
- Rezonanční dutiny fungují na stejném principu jako Helmholtzův rezonátor).

Hlasivky a schéma lidského hlasového ústrojí

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

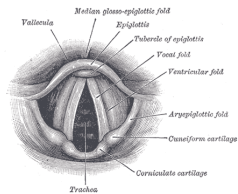
Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

■ Hlasivky

■ Jejich umístění

Mechanismus vnímání řeči

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

- Zvuk vnímáme sluchovým orgánem.
- Sluchový orgán:
  - vnější ucho – zachycuje, soustřeďuje a přivádí zvukové vlny ke střednímu uchu
  - střední ucho
    - mechanickou cestou přenáší zvukovou energii mezi vnějším a vnitřním uchem
    - obsahuje mechanismy k vyrovnání rozdílů tlaku mezi vnějším prostředím a sluchovým orgánem
  - vnitřní ucho – převádí zvukovou energii na vzruchy, které jsou vedeny dále do mozku.

Schéma sluchového orgánu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

O předmětu

Úvod do
dialogových
systémů

Stručná
historie
zpracování
zvuku

Fyzikální
akustika

Fyziologická
akustika

Základy
fyziologické
akustiky

Mechanismus
vytváření řeči
Vnímání zvuku

Obrázek: Schéma sluchového orgánu

- **Obsahuje:**
  - Ušní boltec – soustředí zvukové vlny do zvukovodu.
  - Zvukovod – vede zachycenou zvukovou energii (vlny) k bubínku.
  - Bubínek:
    - Tenká blána na konci zvukovodu – síla cca 0.1 mm.
    - Zesílí a přeneše zvukovou energii na kůstky středního ucha.

- **Obsahuje:**
  - **Kůstky středního ucha:**
    - kladívko – přiléhá k bubínku
    - kovádlinka
    - třmínek – přiléhá k oválnému okénku, kterým se zvuková energie předává do vnitřního ucha.
  - **Oválné okénko** – tvoří přístup k vnitřnímu uchu.
  - **Eustachova trubice:**
    - Vede ze středního ucha do nosohltanu.
    - Slouží k vyrovnání rozdílu tlaku mezi vnějším prostředím a středním uchem, aby nedošlo poškození sluchu.

- Hlemýžď' (Cochlea):
  - Je naplněn vodnatým roztokem.
  - Ústrojí ve tvaru ulity hlemýždě, které obsahuje Cortiho ústrojí.
  - Cortiho ústrojí obsahuje zhruba 20000 vláček s délkami $40 \mu\text{m}$ — 0,5 mm.
  - Vláčekna jsou jsou napojena na nervová zakončení, která vedou vzruchy do příslušného centra v mozku.
- Rovnovážný orgán.

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

- Zkoumá zvukovou stránku jazyka z různých aspektů.
- Základní pojmy, které souvisejí s dialogovými systémy:
  - foném
    - samohlásky – formanty
    - souhlásky – znělost/neznělost souhlásek
  - koartikulace
  - spodoba znělosti

Fonémy a fonetická transkripce

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Foném – elementární zvukový segment, který je vymezen na základě své schopnosti diferencovat vyšší, znakové jednotky jazykového systému (morfémy).
- Fonetická transkripce (přepis) – převod psaného textu do odpovídající fonetické podoby:

na shledanou → na zhledanou | na schledanou

- Fonetická abeceda – slouží k zápisu fonetického přepisu
  - Mezinárodní fonetická abeceda (IPA) – součástí standardu UNICODE
  - Řečové vyhodnocení metod fonetické abecedy (SAMPa) – sedmibitový přepis fonetické abecedy, využívá se při automatizovaném zpracování (např. řečový syntetizér MBrola, ...)..

- Samohláska – samostatně tvoří slabiku
- Rozdělení samohlásek:
  - krátké: a, e, i, o, u
  - dlouhé: á, é, í, ó, ú
  - dvojhlásky: eu, au, ou
- Obsahují:
  - základní hlasivkový tón – frekvence kmitání hlasivek (100 — 400 Hz)
  - formanty – frekvence vzniklé a zesílené rezonancí v hlasových dutinách.

- Frekvence vzniklé a zesílené rezonancí v hlasových dutinách
  - F1 – vzniká rezonancí v dutině ústní.
  - F2 – vzniká rezonancí v dutině hrdelní.
- Existují i vyšší formanty (F3, ...) – výskyt je často individuální.
- Výskyt a intenzita formantů se může lišit v závislosti na:
  - pohlaví – muž/žena
  - věku – dětství/dospívání/dospělost/seniorský věk
  - zdravotním stavu – např. nachlazení, ochraptělost, nemoci hlasivek a hrtanu, ...
  - ...

Formanty F1 a F2 pro české samohlásky

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

Samohláska	Formant F1	Formant F2
a	700 — 1100 Hz	1100 — 1500 Hz
e	500 — 700 Hz	1500 — 2000 Hz
i	300 — 500 Hz	2000 — 3000 Hz
o	500 — 700 Hz	900 — 1200 Hz
u	300 — 500 Hz	600 — 1000 Hz

Tabulka: Formanty F1 a F2 u samohlásek

Četnost výskytu samohlásek

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

Samohláska(y)	Relativní četnost
[e]	10 %
[a], [o], [i]	6 — 7 %
[í]	4 %
[á], [u], [é], [ou], [ú]	< 4 %
[ó], [au], [eu]	pouze nepatrná frekvence

- Na rozdíl od samohlásek jsou souhlásky dynamické děje.
- Silně závisí na kontextu, ve kterém se nacházejí.
- Tónový charakter mají pouze části některých souhlásek:
- Dělí se podle:
  - znělé – vznikají v hltanu, obsahují základní hlasivkový tón.
  - neznělé – vznikají v řečových dutinách (nosohltanové, ústní, ...), mohou mít charakter šumu (např. sykavky):
    - problematická detekce začátku promluvy při zašuměném zdroji.
  - Znělé a neznělé samohlásky se mohou vyskytovat v párech (párové souhlásky) např.:
    - r/l
    - b/p
    - d/t
    - ...

- Kroky digitalizace zvuku:
  - 1 vzorkování – snímání aktuální hodnoty signálu s danou frekvencí (vzorkovací frekvence)
  - 2 kvantizace – převod reálných hodnot na celočíselné
  - 3 kódování průběhu vlny – způsob ukládání informací o průběhu zvuku.

- Snímání aktuální hodnoty signálu s danou frekvencí – vzorkovací frekvence.
- Vzorkovací frekvence – měla by být minimálně dvojnásobkem nejvyšší frekvence, která je v signálu přítomna, aby bylo možné původní signál bez ztráty informace zrekonstruovat (Shannonův vzorkovací teorém).
- Získané hodnoty musí být následně kvantizovány a vhodným způsobem uloženy.
- Nejpoužívanější vzorkovací frekvence:
  - 8 kHz – telefonní kvalita
  - 16 kHz
  - 22050 Hz – rozhlasová kvalita
  - 44100 Hz – CD kvalita
  - 48 kHz – DVD kvalita

- Metoda převodu spojitych hodnot na diskretní.
- Princip:
  - Pokud hodnota signálu překročí n . násobek kvantizačního kroku je jí přiřazena hodnota n .
  - kvantizační krok = rozsah hodnot měřené veličiny/počet diskretních hodnot
  - kvantizační chyba – zaokrouhlovací chyba způsobená velikostí kvantizačního kroku, přímo úměrná velikosti kvantizačního kroku.
- Běžně používané kvantizace:
  - zpracování zvuku:
    - 2^8
    - 2^{16}
    - 2^{24}
  - zpracování obrazu, ... navíc
    - 2^{32}

Způsoby kódování průběhu vlny

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Přímé ukládání hodnot získaných kvantizací – kódování PCM (Pulse-Code Modulation).
  - relativně pomalé změny průběhu zvukového signálu – malé rozdíly mezi sousedními vzorky.
  - Velká redundance dat.
  - Problém v případě příliš velkého rozptylu amplitud v signálu – příliš velký kvantizační krok – příliš velká kvantizační chyba, příliš malý kvantizační krok – přetečení v okamžiku zvětšení amplitudy signálu.
- Diferenční PCM – ukládá se rozdíl mezi sousedními vzorky
- Adaptivní diferenční PCM — diferenční PCM s proměnou velikostí kvantizačního kroku.

Diferenční pulsní kódová modulace

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Základy fonetiky

Úvod do počítačového zpracování zvuku

Komunikace uživatel – dialogový systém

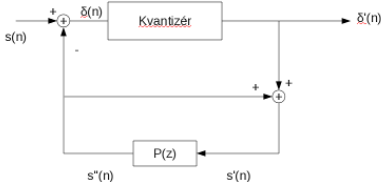
VoIP
SIP

Zpracování digitalizovaného signálu

Analýza digitalizovaného signálu v časové oblasti

Analýza digitalizovaného signálu ve frekvenční oblasti

- Vychází z předpokladů:
  - Rozdíl dvou po sobě jdoucích vzorků je podstatně menší hodnota než hodnota vzorku.
  - Následující vzorek lze poměrně přesně odhadnout jako lineární kombinaci předchozích vzorků.
- Blokové schéma kódování signálu pomocí DPCM

- $s''(n)$ – odhad hodnoty řečového vzorku
- $s'(n)$ – rekonstruovaný signál, získaný jako součet kvantizovaného signálu $\delta'(n)$ a $s''(n)$
- $\delta(n) = s(n) - s''(n)$

Adaptivní pulsní kódová modulace

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém
VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Možné velké změny amplitudy signálu:
  - Nepřesné zachycení slabého signálu – amplituda je příliš malá, srovnatelná s kvantizačním krokem (příliš velký kvantizační krok).
  - Zkreslení (ořezání) silného signálu – dojde k přetečení rozsahu hodnot určených pro zakódování signálu (příliš malý kvantizační krok).
- Řešení: přizpůsobení kvantizačního kroku amplitudě signálu.

Způsoby komunikace uživatele s dialogovým systémem

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Základy fonetiky

Úvod do počítačového zpracování zvuku

Komunikace uživatel – dialogový systém

VoIP
SIP

Zpracování digitalizovaného signálu

Analýza digitalizovaného signálu v časové oblasti

Analýza digitalizovaného signálu ve frekvenční oblasti

- Hlasová:
  - komunikace většinou prostřednictvím telefonní sítě (PSTN, VoIP).
  - Digitalizace hlasu probíhá:
    - Na straně uživatele – komunikace pomocí VoIP.
    - Na straně telefonní ústředny – DS používá VoIP, uživatel používá PSTN.
    - Na straně DS – uživatel i DS používají PSTN.
  - Rozpoznávání řeči probíhá většinou na straně DS.

Způsoby komunikace uživatele s dialogovým systémem

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Základy fonetiky

Úvod do počítačového zpracování zvuku

Komunikace uživatel – dialogový systém

VoIP
SIP

Zpracování digitalizovaného signálu

Analýza digitalizovaného signálu v časové oblasti

Analýza digitalizovaného signálu ve frekvenční oblasti

- textová:
  - uživatel komunikuje s DS buď pomocí specializovaného klienta nebo pomocí běžných protokolů z rodiny TCP/IP.
  - Odpadá nutnost rozpoznávání řeči.
  - Využívá se hlavně pro vývoj a ladění.
- hlasová+textová:
  - komunikace s DS buď VoIP nebo specializovaný klient.
  - V případě VoIP text buď pomocí DTMF nebo simulace SMS.

- VoIP – rodina protokolů pro řízení průběhu hlasové komunikace a přenos hlasu přes internet (sít' na bázi IP).
- Využívá se pro IP telefonii.
- Využívá protokoly:
  - UDP (transportní vrstva):
    - Stará se o přenos paketů přes počítačovou sít' mezi dvěma body.
    - Není zajištěno doručení paketů ani jejich pořadí.
    - Výhoda – nízká rezie přenosu dat.
    - Nevýhody – možná ztráta dat a možnost velkých rozdílů v rychlosti doručení jednotlivých paketů
  - RTP (relační vrstva):
    - Využívá se pro přenos multimediálních dat.
    - Zajišťuje doručení paketů.
    - Umožňuje řízení parametrů přenosu – zajistí malé rozdíly v rychlosti doručení paketů.

- VoIP – řada implementací
- liší se
  - použitými standardy – H.323 (na ústupu, standard ITU, komplexní, relativně komplikovaný), SIP (jednodušší náhrada H.323, v současnosti velmi rozšířený), firemní – Skinny (Cisco), HFA (Siemens), ...
  - službami – telefonie, TV (DVB), fax, zasílání zpráv, ...
  - signalizací – závisí na zvoleném standardu a použitých protokolech.
  - ...

Session Initiation Protocol (SIP)

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém
VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- protokol pro řízení signalizace pro VoIP na aplikační vrstvě OSI modelu
- textový protokol pracující v režimu klient–server, poskytující mechanismy pro:
  - přesměrování hovoru
  - číselnou identifikaci volajícího a volaného
  - osobní mobilitu
  - autentizaci volajícího a volaného
  - podporu konferenčních hovorů prostřednictvím vícesměrového zasílání dat (multicast).
  - ...

SIP – pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Identifikace účastníka – URI ve tvaru *sip:číslo@adresa_počítače*
  - číslo – číslo přidělené uživateli na daném stroji (VoIP ústředně)
  - adresa počítače – adresa (FQDN/IP) ústředny, na které je uživatel registrován.
- SIP relace může být:
  - přímá – navázána přímo komunikujícími stranami
  - s použitím SIP proxy serveru/ů – tyto slouží jako registrátoři účastníků.
- Činnosti protokolu SIP:
  - Lokalizace účastníka – pomocí identifikace
  - Zjištění stavu účastníka – připravenost k přijetí hovoru vs. obsazeno/přesměrováno
  - Zjištění možností účastníka – dostupné kodeky, dostupná šířka pásma, podpora audia/video, ...
  - Vlastní navázání spojení – využívá se protokol SDP
    - popisuje navazované spojení,
    - odkazuje na RTP datový tok, který je využit pro

Řízení průběhu spojení pomocí protokolu SIP

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Základy fonetiky

Úvod do počítačového zpracování zvuku

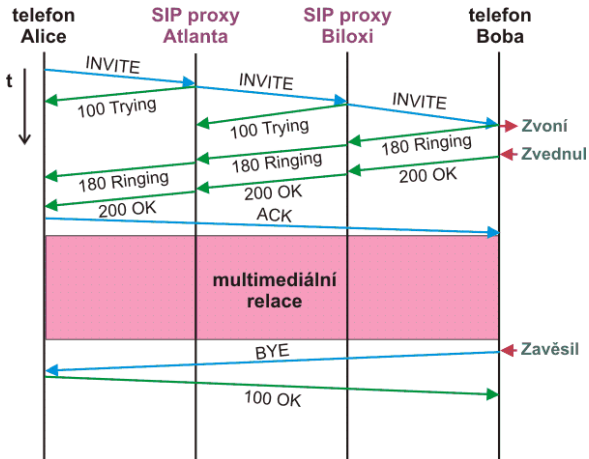
Komunikace uživatel – dialogový systém

VoIP
SIP

Zpracování digitalizovaného signálu

Analýza digitalizovaného signálu v časové oblasti

Analýza digitalizovaného signálu ve frekvenční oblasti

Zpracování digitalizovaného signálu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Zvuk je neměnný pouze na krátkých časových úsecích – metody krátkodobé analýzy.
- Tento interval se nazývá mikrosegment – velikost 10 — 40 ms.
- Metody krátkodobé analýzy:
  - V časové oblasti – zpracovávají se přímo hodnoty jednotlivých vzorků.
  - Ve frekvenční oblasti – ze vzorků se získávají frekvenční charakteristiky, které jsou následně zpracovány.
- Modelování funkce Cortiho ústrojí – pomocí diferenciálních rovnic se simuluje rezonance na určitých vláčkách Cortiho ústrojí.

Váhové okénko

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém
VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Při krátkodobé analýze předpokládáme, že signál je v okolí mikrosegmentu periodický se stejnou periodou jako uvnitř.
- Vzniklá chyba se kompenzuje použitím „okénka”.
- Okénko – posloupnost vah pro vzorky v mikrosegmentu.
- Tyto váhy by měly odpovídat tomu, jak je daný vzorek ovlivněn okolím mikrosegmentu.
- Nejčastěji používané typy okének:
  - pravoúhlé okénko
  - Hammingovo okénko

Hammingovo okénko

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

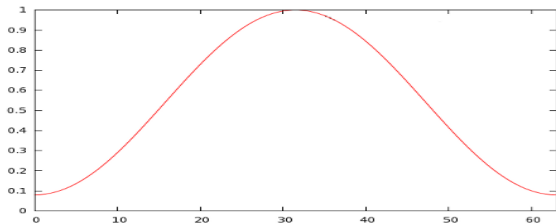
Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Vychází z předpokladu, že čím jsou vzorky blíže středu mikrosegmentu, tím méně jsou ovlivněny okolím.
- Pro výpočet vah se používá vzorec:

$$w(n) = \begin{cases} n = 0 \dots N - 1 & 0.54 - 0.46 \cos\left(\frac{2\pi n}{N-1}\right) \\ n < 0 \vee n \geq N & 0 \end{cases}$$

- Průběh vah okénka na mikrosegmentu:

Pravoúhlé okénko

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Vychází se z předpokladu:
  - 1 vzorky mikrosegmentu nejsou pro naše potřeby ovlivněny okolím mikrosegmentu
  - 2 všechny vzorky mikrosegmentu jsou ovlivněny stejně.
- Všechny vzorky mikrosegmentu mají shodnou váhu.

$$w(n) = \begin{cases} 0 \leq n < N & 1 \\ n < 0 \vee n \geq N & 0 \end{cases}$$

Analýza digitalizovaného signálu v časové oblasti

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém
VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Vychází přímo z hodnot vzorků, nikoliv z hodnot spektra.
- Používané metody:
  - funkce krátkodobé energie
  - funkce krátkodobé intenzity
  - funkce středního počtu průchodů nulou
  - diference 1. řádu
  - autokorelační funkce
  - ...

Analýza v časové oblasti

Funkce krátkodobé energie

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém
VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Využívá funkci průměrné energie v rámci segmentu:

$$E(n) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} (s(k)\omega(n-k))^2$$

- $s(k)$ – vzorek v čase k
- $\omega(n-k)$ – váha odpovídajícího okénka pro čas k
- Výstupem je průměrná energie v daném okénku.
- Druhá mocnina zvyšuje dynamiku zvukového signálu.
- Použití:
  - automatické oddělení ticha řeči (signálu)
  - příznaky v jednoduchých klasifikátorech slov
  - oddělení znělých a neznělých částí promluvy.

Analýza v časové oblasti

Funkce krátkodobé intenzity

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém
VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Funkce intenzity signálu v daném okénku.

$$I(n) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} |s(k)|\omega(n-k)$$

- $|s(k)|$ – absolutní hodnota vzorku v čase k
- $\omega(n-k)$ – váha odpovídajícího okénka pro čas k
- Použití – stejné jako funkce krátkodobé energie.
- Oproti krátkodobé energii nezvýrazňuje tolik dynamiku řečového signálu.

Analýza v časové oblasti

Krátkodobá funkce středního počtu průchodu nulou

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém
VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Počítá změny znaménka digitalizovaného signálu.

$$Z(n) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} |\operatorname{sgn}[s(k)] - \operatorname{sgn}[s(k-1)]| \omega(n-k)$$

- Varianta – počet lokálních extrémů.
- Obě metody mohou být negativně zatíženy šumem zvukového pozadí.
- Použití:
  - detekce ticha
  - detekce začátku a konce i zašuměné promluvy
  - přibližné určení základního hlasivkového tónu a formantů
  - příznaky jednodušších klasifikátorů slov

Analýza v časové oblasti

Autokorelační funkce

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Vrací podobnost úseků daného mikrosegmentu (čím větší výsledná hodnota, tím podobnější úseky posunuté o m vzorků).

$$R(m, n) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} (s(k)\omega(n-k))(s(k+m)\omega(n-k+m))$$

- Je-li signál periodický s periodou P , $R(m, n)$ nabývá maxima pro $m=0, P, 2P, \dots$
- Předpokládá délku mikrosegmentu aspoň $2P$.
- Použití:
  - Používá se k zjišťování periodicity signálu základního tónu řeči.
  - Základ pro výpočet koeficientů LPA

Analýza signálu ve frekvenční oblasti

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Transformuje digitální řečový signál z časové oblasti do frekvenční oblasti.
- Využívá k tomu nejčastěji Fourierovu transformaci.
- Nejčastěji používané druhy analýzy ve frekvenční oblasti:
  - krátkodobá Fourierova transformace
  - krátkodobá diskrétní Fourierova transformace
  - rychlá Fourierova transformace
  - kepstrální analýza
  - lineární predikce
  - ...

Analýza signálu ve frekvenční oblasti

Krátkodobá Fourierova transformace

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém
VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Vychází z Fourierovy transformace:

$$S(\omega, t) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} s(k)h(n-k)e^{-j\omega k}$$

- Obyčejnou Fourierovu transformaci získáme fixací času t .
  - $|S(\omega, t)|$ – amplituda složky akustického spektra odpovídající frekvenci ω v čase t .
  - $h(n)$ – váhová funkce okénka.
- Předpokládá na vstupu periodickou funkci – zvuk je periodický na krátkých časových úsecích.
  - Při jejím použití se předpokládá, že zpracováváný mikrosegment se periodicky opakuje.

Analýza signálu ve frekvenční oblasti

Diskrétní Fourierova transformace

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Základy fonetiky

Úvod do počítačového zpracování zvuku

Komunikace uživatel – dialogový systém

VoIP
SIP

Zpracování digitalizovaného signálu

Analýza digitalizovaného signálu v časové oblasti

Analýza digitalizovaného signálu ve frekvenční oblasti

- Používá se pro vyjádření spektrálních vlastností periodických posloupností s periodou N vzorků resp. konečných posloupností délky N vzorků.
- Výpočet koeficientů $X(k)$ DFT:

$$X(k) = \sum_{n=0}^{N-1} x(n) \exp(-j \frac{2\pi}{N} kn) = \sum_{n=0}^{N-1} x(n) W_N^{-kn}$$

- $|X(k)|$ – intenzita k. spektrálního koeficientu, frekvence závisí na velikosti mikrosegmentu N a vzorkovací frekvenci.
- $x(n)$ – n . vzorek daného mikrosegmentu
- $W_n = \exp(j * 2\pi / N) = \cos(2\pi / N) + j * \sin(2\pi / N)$.
- Výpočet n . vzorku na základě hodnot $X(k)$ – IDFT:

$$x(n) = \frac{1}{N} \sum_{k=0}^{N-1} X(k) \exp(j \frac{2\pi}{N} kn) = \frac{1}{N} \sum_{k=0}^{N-1} X(k) W_N^{kn},$$

Analýza signálu ve frekvenční oblasti

Rychlá diskrétní Fourierova transformace

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Výpočet spektrálních koeficientů pomocí DFT – n^2 operací nad komplexními čísly.
- Pomocí FFT – $N * \log_2 N / 2$ operací násobení.
- FFT požaduje, aby délka analyzovaného segmentu byla mocninou 2.

Analýza signálu ve frekvenční oblasti

Kepstrální analýza

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Základy
fonetiky

Úvod do
počítačového
zpracování
zvuku

Komunikace
uživatel –
dialogový
systém

VoIP
SIP

Zpracování di-
gitalizovaného
signálu

Analýza
digitalizovaného
signálu v časové
oblasti

Analýza
digitalizovaného
signálu ve
frekvenční
oblasti

- Vychází z modelu činnosti hlasového ústrojí.
- Řečové kmity lze modelovat jako odezvu lineárního systému na buzení sestávající ze sledu pulzů pro znělou řeč a šumu pro neznělou.
- Kepstrum – $X(k) = IFFT(FFT(x(k)))$
- Kepstrální analýza umožňuje z řeči oddělit parametry buzení a parametry hlasového ústrojí.
- Využití:
  - ocenění fonetické struktury řeči – znělost perioda základního tónu, formanty, ...
  - rozpoznávání slov
  - verifikace a identifikace mluvčího
  - ...

Analýza signálu ve frekvenční oblasti

Lineární prediktivní analýza

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Základy fonetiky

Úvod do počítačového zpracování zvuku

Komunikace uživatel – dialogový systém

VoIP
SIP

Zpracování digitalizovaného signálu

Analýza digitalizovaného signálu v časové oblasti

Analýza digitalizovaného signálu ve frekvenční oblasti

- Jedna z nejefektivnějších metod analýzy akustického signálu – zajišťuje velmi přesné odhady parametrů při relativně malé zátěži.
- Vychází z předpokladu, že $s(k)$ lze popsat jako lineární kombinaci N předchozích vzorků a buzení $u(k)$:

$$s(k) = - \sum_{i=1}^N a_i s(k-i) + Gu(k)$$

kde G je koeficient zesílení a N řád modelu.

- Použití:
  - určování spektrálních charakteristik modelu hlasového ústrojí
  - z chyby predikce lze odvodit poznatky o znělosti a určit frekvenci základního hlasivkového tónu
  - koeficienty a_i nesou informaci o spektrálních vlastnostech – lze je použít jako příznaky pro rozpoznávání řeči.

Dialogové systémy

Rozpoznávání řeči

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

- Rozpoznávání plynulé řeči – převádí souvislou promluvu na psaný text.
- Rozpoznávání izolovaných slov/příkazů.
- Princip rozpoznávání:
  - 1 Získání vektoru příznaků pomocí metod krátkodobé analýzy signálu.
  - 2 Klasifikace na základě vektoru příznaku získaného v předchozím kroku.

Rozpoznávání izolovaných slov

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW

HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

- Slouží k rozpoznání povelů nebo slov (příkazů) zřetelně oddělených na začátku a konci mezerou.
- Odpadá problém stanovení začátku a konce slova v souvislé promluvě.
- Obvykle systémy závislé na uživateli:
  - nutnost natrénování
  - omezená kapacita slovníku.
- Obtíže při rozpoznávání izolovaných slov:
  - určení začátku a konce promluvy:
    - Odlišení šumu od sykavek.
    - Detekce nahodilého zvukového vzruchu (klepnutí, ...)
kontra okluzívy, které obsahují pauzy.
    - Možná přítomnost infrazvuků.
    - ...

Rozpoznávání izolovaných slov

Typy klasifikátorů

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW
HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
roznávání
řeči

- Klasifikátory využívající porovnání slov metodou DTW
  - Snaží se nalézt co největší shodu mezi rozpoznávaným slovem a slovy v databázi.
- Klasifikátory založené na statistických metodách – modelování pomocí skrytých Markovových modelů:
  - simulace procesu tvorby řeči.
- Klasifikátory pracující na dvou úrovních:
  - 1 Segmentace a fonetické dekódování jednotlivých segmentů.
  - 2 Rozpoznání slova na základě dekódovaných segmentů.

Dynamic Time Warping (DTW)

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW

HMM
Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

- Metoda borcení časové osy.
- Používá se pro porovnání dvou číselných řad – dvou úseků promluv (dvou slov).
- Vstup:
  - posloupnost akustických vektorů získaných pomocí metod krátkodobé analýzy signálu
  - databáze akustických vektorů rozpoznávaných slov.
- Výstup – rozpoznané slovo resp. povel.

- Vytvoříme db rozpoznávaných slov (referenční posloupnosti akustických vektorů).
  - Obvykle několik posloupností pro každé slovo, které odpovídají několika způsobům vyslovení příkazu.
- Rozpoznávané slovo převedeme na odpovídající posloupnost akustických vektorů.
- Metodou DTW nalezneme referenční posloupnost akustických vektorů s maximální shodou.

- Algoritmus DTW hledá parametrizaci f, g :

$$f, g : i = f(k), j = g(k), k \in \langle 1, K \rangle$$

minimalizující výraz

$$D(A, B) = \sum_{i=1}^K d(a_{f(i)}, b_{g(i)})$$

- d – vzdálenost akustických vektorů (např. Euklidovská metrika)

- f, g – neklesající funkce
- Omezení na lokální souvislost a strmost:
  - $0 \leq f(k) - f(k-1) \leq I^*$
  - $0 \leq g(k) - g(k-1) \leq J^*$
  - většinou platí $I^*, J^* = 1, 2, 3$
  - Z praktických testů vyplynulo, že při příliš strmém přírůstku může dojít k nevhodné korespondenci mezi příliš krátkým segmentem vzorku a a příliš dlouhým segmentem vzorku b .
- Omezení na hraniční body:
  - $f(1) = 1, f(K) = I$, kde I je počet vzorků slova a .
  - $g(1) = 1, g(K) = J$, kde J je počet vzorků slova b .

- Globální vymezení oblasti pohybu funkce DTW:
  - omezení minimální a maximální přípustné směrnice přímky vymežující přípustnou oblast pohybu funkce DTW, při splnění podmínky na hraniční body:

$$1 + \alpha[i(k) - 1] \leq 1 + \beta[i(k) - 1]$$

- α – minimální směrnice přímky omezující přípustnou oblast
- β – maximální směrnice přímky omezující přípustnou oblast.

DTW – Praktická realizace klasifikátoru slov

Blokové schéma

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

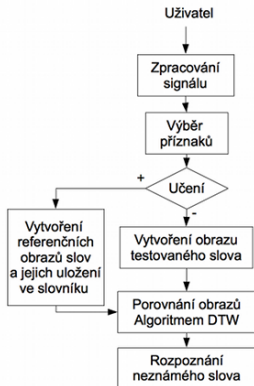
Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW

HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

Obrázek: Blokové schéma klasifikátoru slov

■ Obecný postup:

- 1 Řečník resp. skupina řečníků vysloví postupně každé trénované slovo požadovaného slovníku, buď jednou nebo opakovaně.
- 2 Vstupní slova jsou zdigitalizována a následně převedena zvolenou metodou krátkodobé analýzy na posloupnost vektorů příznaků.
- 3 Detekce hranic (počátku a konce) slov:
  - Může být náročné na provedení, např. kvůli rušivému pozadí.
  - Nekorektní detekce hranic slov zhoršuje úspěšnost rozpoznávání.
  - Metody odstraňující i jen částečně vliv akustického pozadí zvyšují výpočetní náročnost.
- 4 Vytvoření referenčních obrazů slov.

- Přímé použití obrazů trénovací množiny jako referenčních obrazů slov – DTW nevyžaduje, aby obrazy téhož slova byly stejně dlouhé, ale z důvodu možnosti aplikace pomocných kritérií, je vhodné provést časovou normalizaci každého obrazu.
- Vytváření průměrného vzorového obrazu pro každou třídu slov w :
  - používají se metody lineárního a dynamického průměrování.
- Vytváření vzorových obrazů shlukováním.
  - Vzorové obrazy pro dané slovo se rozdělí do shluků tak, že obrazy uvnitř shluku jsou si „podobné“ a obrazy z různých shluků jsou „nepodobné“.
  - Shlukování lze realizovat interaktivně (poloautomaticky – metoda řetězové mapy, algoritmus ISODATA), automaticky (algoritmy založené na MacQueenově algoritmu).

- Nevýhody DTW – vysoké paměťové a výpočetní nároky mohou znesnadňovat klasifikaci v reálném čase i při relativně malém slovníku.
- Metody řešení:
  - Hrubá síla – využití paralelních procesorů popř. zákaznických obvodů – může být drahé.
  - Vhodné zakódování parametrů jednotlivých mikrosegmentů referenčních i testovacích obrazů. Využívá se:
    - vektorová kvantizace – počet různých vzorků je konečný – uloží se do kódové knihy a místo hodnoty vzorku se pracuje s jejich indexy v kódové knize.
    - kódová kniha – abeceda všech hodnot, které se vyskytly v signálu (lze kódovat úsporněji než při použití standardního PCM).

- Využití oblastí spektrální stacionarity – metoda segmentace spektální stopy.
  - spektrální stopa spojnice koncových bodů vektorů příznaků
  - lze ji aproximovat – např. lineárními úseky.
- Zavedení účinných způsobů vyhledávání nejbližšího souseda
  - metody prohledávání metrických prostorů
  - nutno ověřit, že vzdálenost použitá v DTW je metrika.
- Redukce výpočetních nároků pomocí heuristik při porovnávání:
  - vícestupňový rozhodovací postup:
    - 1 porovnání promluvy proti celému slovníku pomocí omezené množiny příznaků
    - 2 dohledání výsledku kroku 1. pomocí klasického DTW.
  - Práh zamítnutí:
    - 1 po každém kroku spočítáme vzdálenost slova a obrazu
    - 2 pokud překročí experimentálně stanovený práh, obraz je zamítnut.

Skryté Markovovské Modely – HMM

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov

DTW

HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
roznávání
řeči

- Modelování řeči pomocí HMM vychází z následující představy o tvorbě řeči:
  - Hlasové ústrojí se v krátkém čase nachází v jedné z konečně mnoha artikulačních konfigurací – generuje hlasový signál.
  - Přejde do následující konfigurace.
- Totu činnost lze modelovat statisticky.
- Kvantizací akustických vektorů lze dosáhnout konečnosti všech parametrů odpovídajícího modelu.

- Jsou generovány dvě vzájemně svázané časové posloupnosti náhodných proměnných:
  - podpůrný Markovův řetězec – posloupnost konečného počtu stavů
  - řetězec konečného počtu spektrálních vzorů
- Náhodná funkce ohodnocující pravděpodobnostmi vztah vzorů k jednotlivým stavům.
- Pro rozpoznávání řeči jsou nejčastěji využívány levo-pravé Markovovy modely:
  - vhodné pro modelování procesů spjatých se vzrůstajícím časem.

- Markovův proces G se skrytým Markovovým modelem je pětice $G = (Q, V, N, M, n)$
  - $Q = q_1, \dots, q_k$ – množina stavů
  - $V = v_1, \dots, v_k$ – množina výstupních symbolů
  - $N = (n_{i,j})$ – matice přechodu. Určuje pravděpodobnost přechodu ze stavu q_i v čase t_1 do stavu q_j v čase t_2 .
  - $M = (m_{i,j})$ – matice přechodu, určující pravděpodobnost generování akustického vektoru v_j , v kterémkoliv čase ve stavu q_i .
  - $n = (n_i)$ – vektor pravděpodobností počátečního stavu (pravděpodobnost toho, že stav i je počáteční).
- Trojice $\lambda = (N, M, n)$ – vytváří model řečového segmentu.
  - např. Vintsjukův model pro slovo – počet stavů 40 — 50 (odvozeno od průměrného počtu mikrosegmentů ve slově; délka mikrosegmentu 10 ms).

- Značíme $P(O|\lambda)$
- Promluva O standardně zpracována do posloupnosti $O = (o_1, \dots, o_T)$
  - T – počet mikrosegmentů promluvy
  - o_i – odpovídají výstupním symbolům.
- Určení $P(O|\lambda)$ – metoda využívající rekurzivní výpočet odpředu nebo odzadu generované posloupnosti (forward-backward algorithm).

■ Výpočet odpředu:

- α_i – pravděpodobnost přechodu do stavu q_i při generování posloupnosti $\{o_1, \dots, o_t\}$ ($\alpha_i = P(o_1 \dots o_t, q(t)_i | \lambda)$)
- Rekurzivní výpočet:

1 inicializace: $\alpha_1(i) = \pi_i m_i(o_1), i \in \langle 1, N \rangle$

2 Rekurzivní krok pro $t=1, \dots, T-1$:

$$\alpha_{i+1}(j) = \left[\sum_{i=1}^N \alpha_t(i) n_{i,j} \right] m_j(o_{i+1})$$

pro $j \in \langle 1, N \rangle$, $m(o_t)$ je ekvivalentní zápisu $m_i(l)$,
pokud $o_t = v_l$.

3 Výsledná pravděpodobnost:

$$P(O|\lambda) = \sum_{i=1}^N \alpha_T(i)$$

- Nevýhoda předchozího postupu:
  - ve výsledném vztahu jsou zahrnuty pravděpodobnosti všech možných posloupností stavů délky T .
- Řešení:
  - výpočet maximálně pravděpodobné posloupnosti stavů Q .
- Výpočet realizován pomocí Viterbiova algoritmu:
  - problém řešen rekurzivně s použitím technik dynamického programování.

HMM

Trénování parametrů modelu $\lambda = (N, M, \pi)$

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW
HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

- Nutno stanovit postup při trénování parametrů modelu.
- Cíl trénování:
  - maximalizace pravděpodobnosti $P(O|\lambda)$
- Problém:
  - neexistuje analytická metoda ke zjištění globálního maxima funkce n proměnných.
- Řešení:
  - lze použít iterativní algoritmy zajišťující aspoň lokální maximalitu.
- Nejpoužívanější postup – Bauman-Welchův algoritmus.
- Další problém při trénování modelu:
  - vliv konečné trénovací množiny:
    - čím menší trénovací množina a čím větší matice M, tím větší pravděpodobnost, že některé prvky zůstanou nastaveny na 0 (problém chybějících/neadekvátních dat).

HMM

Rozhodovací pravidlo při rozpoznávání izolovaného slova

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW
HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

- Používá se princip maximální věrohodnosti.
  - 1 Pro slovo O a všechna λ :
    - 1 Spočítáme $P(O|\lambda)$.
  - 2 Jako výsledek vybereme třídu s maximální hodnotou $P(O|\lambda)$.

- Modelování povelů:
  - nejčastěji se používají modely se 4 — 7 stavy.
  - Pro modelování lze využít nástroje pro tvorbu HMM
    - HTK – Hidden Markov Model Toolkit.
- Modelování fonémů:
  - obvykle 4 — 7 stavů
  - model slova – zřetěžení modelů fonémů
  - problémy s výpočtem v reálném čase
    - lze řešit pomocí speciálních algoritmů pro hledání maxima $P(O|\lambda)$.

Příklady struktur pro fonémy

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

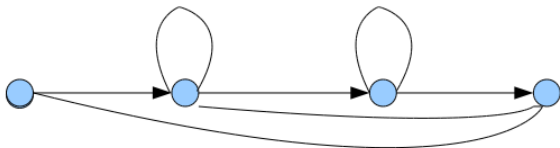
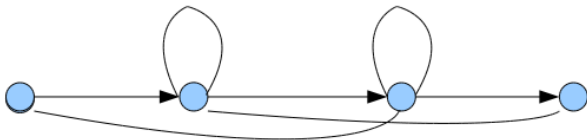
Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW

HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

Příklady struktur pro fonémy

Dialogové
systémy

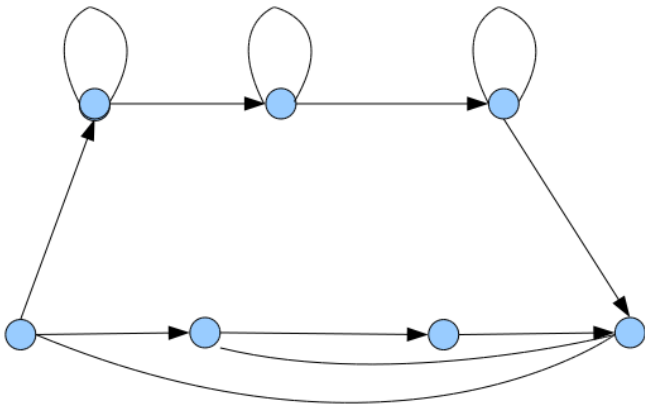
Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW
HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání plynulé řeči

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW
HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

- Hlavní rozdíly oproti rozpoznávání slov:
  - nelze vytvořit databázi vzorů
  - nutno brát zřetel na prozodické faktory
  - nutno určovat hranice mezi slovy
  - vypořádání se s výplňkovými zvuky a chybami řeči.
- Řešení – statistický přístup:
  - jazykový model
  - model uživatele.
- Příklad: HMM vrátí stejnou pravděpodobnost např. pro slova „máma“ a „nána“ – nejspíše se použije máma – je častější.

- Máme:
  - posloupnost slov (promluva) $W = (w_1, \dots, w_n)$
  - posloupnost akustických vektorů $O = (o_1, \dots, o_t)$.
- Chceme nalézt W^* (množinu všech promluv), která maximalizuje $P(W|O)$.
- Dle Bayesova pravidla platí:

$$P(W^*|O) = \max P(W|O) = \max \frac{P(W) * P(O|W)}{P(O)}$$

Rozpoznávání plynulé řeči

Jazykové modely – pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW

HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
roznávání
řeči

- Pro nalezení maxima potřebujeme znát:
  - model řečníka – $P(O|W)$
  - jazykový model – $P(W)$.
- Model řečníka lze nahradit pravděpodobností generování W odpovídajícím Markovovým modelem.
- Trigramový model:
  - Experimentálně ověřeno, že platí:

$$P(w_n | w_1 \dots w_{n-1}) \cong P(w_n | w_{n-2} w_{n-1})$$

Rozpoznávání plynulé řeči

Rozpoznávání tématu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW
HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

- Úspěšnost rozpoznávání řeči se pohybuje cca 50 % — 99 % v závislosti na úkolu, jazyku, . . .
- Úspěšnost rozpoznávání lze zvýšit omezením domény rozpoznávání:
  - rozpoznání tématu
  - použitím gramatik pro rozpoznávání řeči.
- Známé téma:
  - změna stavového prostoru a pravděpodobnosti trigramů:
    - např. burzovní zprávy – rozpoznáno „honey“ nebo „money“?
  - možnost vytvoření přesnějšího jazykového modelu.

Gramatiky pro podporu rozpoznávání řeči

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov

DTW

HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

- Úspěšnost obecného rozpoznávání plynulé řeči může klesnout až na cca 50 %.
- Zvýšení lze dosáhnout omezením domény – např. specifikováním přípustných vstupů.
- Lze použít gramatiky pro podporu rozpoznávání řeči:
  - bezkontextové gramatiky
- Způsoby zápisů gramatik:
  - prostředky logického programování
  - proprietární řešení
  - otevřené standardy – JSGF, W3C SRGS, ...

Gramatiky pro podporu rozpoznávání řeči

Java Speech Grammar Specification (JSGF)

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW
HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

- Textový zápis gramatiky nezávislý na platformě a prodejci.
- Určen pro použití při rozpoznávání řeči.
- Součást Java Speech API.
- Používá styl a konvence jazyka Java.
- Aktuální verze 1.0 (říjen 1998).
- Použit např. v rozpoznávači Sphinx-4, VoiceXML intepreteru VoiceGlue, ...
- Podrobněji v 2. polovině semestru při probírání tvorby dialogových rozhraní.

Gramatiky pro podporu rozpoznávání řeči

Ukázka JSGF

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov

DTW

HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

#JSGF

<koren> = Chci jet <cim> .|

Chci jet <cim> z <odkud> do <kam> .|

Chci jet <cim> z <odkud> do <kam> v <kdy> .;

<cim> = vlakem | autobusem;

<odkud> = <czMesto>;

<kam> = <czMesto>;

<kdy> = <czCas>;

Gramatiky pro podporu rozpoznávání řeči

W3C Speech Recognition Grammar Specification (SRGS)

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW

HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

- Standard W3C.
- Aktuální verze 1.0 (březen 2004).
- Definuje způsob zápisu pravidel a jejich odkazování.
- Dva způsoby zápisu:
  - XML
  - ABNF (Augmented BNF).
- Podrobněji v 2. polovině semestru při probírání tvorby dialogových rozhraní.

Ukázka W3C SRGS

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Rozpoznávání
řeči

Rozpoznávání
izolovaných slov
DTW
HMM

Rozpoznávání
plynulé řeči

Gramatiky pro
podporu
rozpoznávání
řeči

```
#ABNF 1.0 UTF-8
```

```
root $pozdrav;
```

```
language cs-CZ;
```

```
mode voice;
```

```
$pozdrav = ahoj
```

```
<?xml version="1.0" encoding="utf-8"? >
```

```
<grammar root="pozdrav" xml:lang="cs-CZ"  
version="1.0" >
```

```
<rule id="pozdrav" >
```

```
ahoj
```

```
< /rule>
```

```
< /grammar>
```

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

Sémantická interpretace promluvy

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Cíl – počítači srozumitelná interpretace informací zadaných uživatelem.
- Příklad:
Chtěl bych si koupit Zkrocení zlé ženy od Shakespeara.
  - akce = nákup
  - titul = Zkrocení zlé ženy
  - autor = Shakespeare
- Reprezentace – dvojice (atribut, hodnota).
- Implementace:
  - pravidlům gramatiky pro rozpoznávání řeči přidáme atributy, do kterých ukládáme jejich sémantickou reprezentaci.
  - Na attributech lze provádět operace sloužící k sestavení sémantické interpretace celé promluvy z interpretací jednotlivých pravidel.

Popis Sémantické Interpretace

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

■ JSGF:

- přiřazena pomocí značek (tags)
- zápis – {sémantická interpretace}

< *sentence* > = < *intro* > < *titul* > od < *autor* >

< *titul* > = Pejska a kočičku

{Povídání o pejskovi a kočičce}|

(Zlou ženu|Zkrocení zlé ženy) {Zkrocení zlé ženy}|...

■ SRGS – standard SISR :

- standard W3C Voice Browser Activity.
- Je postaven na jazyce ECMAScript.
- K pravidlům se přidává pomocí značky nebo atributu *tag*.
- Do dialogu je interpretace vracena ve formátu JSON.

■ ...

Základní pojmy

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Dialog – rozhovor dvou a více účastníků (sled promluv).
- Promluva – Souvislé sdělení, které učiní jeden účastník dialogu směrem k druhému.
- Obrat – Promluva a reakce druhého účastníka na ni.
- Dialogová strategie
  - Postup, který k dané promluvě přiřazuje následující promluvu.
  - Využívá znalost stavu dialogu:
    - zadané a požadované informace
    - schopnosti účastníků dialogu
    - ...
  - Je vlastností každého účastníka dialogu.

- Hodnotící funkce:
  - funkce přiřazující každému dialogu reálné číslo.
  - Označuje se $E(L)$, kde L je dialog.
- Dialogová komunikace – Uspořádaná čtveřice

$$M = (S_1, S_2, E_1, E_2)$$

- $S_i, i \in \{1, 2\}$ – dialogová strategie příslušného účastníka.
- $E_i, i \in \{1, 2\}$ – hodnotící funkce příslušného účastníka.

Základní pojmy

Kooperativita dialogu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Dialogovou komunikaci $M = (S_1, S_2, E_1, E_2)$ nazveme:
  - Kooperativní $\Leftrightarrow E_1 = E_2$. Oba účastníci dialogu mají stejný cíl a snaží se spolupracovat.
  - Nekooperativní $\Leftrightarrow E_1 \neq E_2$. Cíle obou účastníků dialogu se odlišují.
  - S nulovým součtem $\Leftrightarrow E_1 = -E_2$. Cíle obou účastníků dialogu jsou protichůdné.
- Toto hodnocení vychází z teorie her:
  - na dialog lze pohlížet jako na hru dvou účastníků.

Pravidla pro vedení kooperativního dialogu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Dialogový systém by se měl snažit o kooperativní dialog.
- Autor Herbert Paul Grice – anglický jazykovědec.
- Aspekt informativnosti:
  - 1 Bud' přiměřeně informativní – ne méně než je potřeba, ale ani ne více než je potřeba.
- Aspekt přesvědčivosti:
  - 1 Neuváděj nepravdivé informace.
  - 2 Neuváděj informace, které nelze dokázat nebo doložit.
- Aspekt způsobu:
  - 1 Informace v replice by měla být co nejvíce explicitní.
  - 2 Vyhýbejte se nejednoznačností.
  - 3 Usilujte o stručnost.
  - 4 Buďte disciplinovaní, udržujte v dialogu pořádek.

Pravidla pro vedení kooperativního dialogu

pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

■ Aspekt zdvořilosti, empatie a etiky:

- 1 Minimalizujte nároky vůči komunikačnímu partnerovi, maximalizujte výhody pro něj.
- 2 Minimalizujte nedostatky komunikačního partnera a maximalizujte jeho přednosti.
- 3 Maximalizujte souhlas s partnerem a minimalizujte jeho nesouhlas.
- 4 Maximalizujte empatii vůči partnerovi.

■ Aspekt asymetrie:

- 1 Informujte uživatele o všech důležitých charakteristikách, které vybočují z očekávaného normálního průběhu dialogu, a která by měl vzít v úvahu k zajištění kooperativity.
- 2 Zajistěte stručné, avšak dostatečné informování uživatele o možnostech systému a jeho omezeních.
- 3 Informujte srozumitelně a dostatečně o způsobu interakce se systémem.

■ Aspekt znalostí a schopností:

- 1 Vezměte v úvahu relevantní znalosti uživatele.
- 2 Vezměte v úvahu možné uživatelské chybné analogie.
- 3 Rozlišujte mezi začínajícím a zkušeným uživatelem systému.
- 4 Vezměte v úvahu legitimní představy uživatele o znalostech a schopnostech systému.

■ Aspekt vyjasňování a odstraňování chyb:

- 1 V případě selhání komunikace iniciujte meta komunikaci zajišťující odstranění chyby nebo její vysvětlení.
- 2 Zajistěte vysvětlující meta komunikaci v případě nekonsistentních nebo nejednoznačných uživatelských vstupních dat.

Aspekty komunikace kooperativního dialogového systému

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Dialogový systém při komunikaci s uživatelem by měl brát ohled na následující aspekty:
  - aspekt informativnosti
  - aspekt přesvědčivosti
  - aspekt způsobu
  - aspekty zdvořilosti, empatie a etiky
  - aspekt asymetrie
  - aspekt znalostí a schopností uživatele
  - aspekt vyjasňování a odstraňování chyb.

Iniciativa v dialogu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Další krok dialogu je vždy určen dialogovou strategií jedné z komunikujících stran.
  - Jedna strana klade dotazy, druhá na ně odpovídá.
- V případě komunikace člověk — počítač lze rozlišit:
  - dialog s iniciativou uživatele
  - dialog s iniciativou systému
  - dialog se smíšenou iniciativou.
- Reálné systémy používají:
  - dialogy se smíšenou iniciativou
  - dialogy s iniciativou systému.

Iniciativa v dialogu

Příklady

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

■ Dialog s iniciativou systému:

System: Zadejte Vaše uživatelské jméno

Uživatel: xyz

System: Aby Vás bylo možné ověřit řekněte větu:
„Můj hlas je můj pas. Ověř si mě.“

Uživatel: Můj hlas je můj pas. Ověř si mě.

...

■ Dialog se smíšenou iniciativou:

Uživatel: Chtěl bych je dnes vlakem z Adamova
do Kerkyry.

System: Chcete nalézt přímý spoj nebo spojení
s přestupy?

Uživatel: Chtěl bych jet bez přestupů.

System: Je mi líto, ale přímý vlak z Adamova do Kerkyry
nejezdí.

...

Zpětná vazba v dialogovém systému

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Před tím, než systém zpracuje získané informace, je vhodné provést jejich verifikaci:
  - oprava chyb rozpoznávání řeči
  - oprava chyb uživatele
  - ...
- Způsoby ověření získaných dat:
  - Sumarizující zpětná vazba – po zadání veškerých dat uživatelem je zopakuje a případně umožní jejich opravu.
  - Zpětná vazba „echo“ – po zadání každého údaje ho uživateli zopakuje, poskytne mu možnost případné opravy.
  - Implicitní zpětná vazba – posledně zadaná data jsou součástí dotazu na následující údaj.
  - Explicitní zpětná vazba – systém validuje zadaná data pomocí explicitních dotazů na jejich hodnoty.

Zpětná vazba v dialogovém systému

Příklady

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Sumarizující zpětná vazba:
  - Uživatel: Chci jet vlakem z Adamova do Kerkyry.
  - System: Hledaný druh spojení Vlak. Odjezd Adamov, cílová stanice Kerkyra.
- Zpětná vazba „echo“:
  - System: Čím chcete jet?
  - Uživatel: Vlakem.
  - System: Chcete jet vlakem. Odkud chcete jet?
  - Uživatel: Z Adamova.
  - System: Chcete jet z Adamova. Kam chcete jet?
  - Uživatel: Do Kerkyry.
  - ...

Zpětná vazba v dialogovém systému

Příklady

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

■ Implicitní zpětná vazba:

Systém: Jméno studenta.

Uživatel: Jan Novák.

Systém: Ve kterém městě se Jan Novák narodil.

...

■ Explicitní zpětná vazba:

Systém: Zadejte jméno studenta.

Uživatel: Jan Novák.

Systém: Student se jmenuje Jan Novák. Je to tak?

...

Ukázka opravného dialogu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

Uživatel: Jmenuji se Jan Horák a narodil jsem se 8.8. 1988 v ABC.

Systém: Bylo zadáno jméno Jan Novák, datum narození 8.8. 1988 a místo narození ABC.

Uživatel: Ne jméno je Jan Horák.

Systém: Zadal jste jméno Jan Horňák. Datum narození 8.8. 1988 a místo ABC.

Uživatel: Ne, jméno má být Jan Novák.

Systém: Zadal jste jméno Jan Novák, datum narození 8.8. 1988 a místo ABC.

Další aspekty dialogových strategií

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Možnost přerušit systém.
- Možnost iniciovat korekce a metakomunikaci uživatelem:
Uživatel: Mohl, byste prosím zopakovat poslední dotaz?
- Možnost získání nápovědy:
Uživatel: Mohl byste mi upřesnit požadované údaje?
- Detekce znalostí a schopností uživatele:
  - Částečně lze odvodit z předchozího průběhu dialogu:
    - počet chyb uživatele
    - počet žádostí o nápovědu
    - ...
  - Uzpůsobení iniciativy dialogového systému.
- Přizpůsobení dialogové strategie – např. uživatel ve spěchu, vystresovaný uživatel, ...

Další aspekty dialogových strategií

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Detekce emocí uživatele:
  - na základě neverbálních charakteristik hlasu – nutná podpora v modulu rozpoznávání řeči
  - pomocí dalších čidel – EEG, EKG, ...
- vícejazyčnost (multilingualita).
- multimodalita
  - rozhovor vede avatar (talking head) – vhodné např. pro uživatele s poruchou slyšení.
  - alternativní způsob vstupu:
    - klávesnice
    - snímání obličeje
    - ...
- zdvořilost
- prozódie
- učení se z chyb.

Typické chyby systému

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Chyby komunikačního rozhraní:
  - chybné rozpoznání řeči
  - chybná sémantická interpretace rozpoznané promluvy
- Technické chyby:
  - problémy spojené s komunikací pomocí VoIP
  - chybné parametry HW a periférií
- Chyby v dialogové strategii.
- Chybná funkce aplikace (řešiče problémů).
- Chybné funkce dalších modulů systému.

Typické chyby uživatele

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Současná odpověď na více otázek, než je položeno:
System: Který den chcete cestovat?
Uživatel: Zítra dopoledne nebo o den později odpoledne rychlíkem z Brna do Vsetína.
  - Nedostatek lze eliminovat použitím různých způsobů analýzy promluvy podle úrovně znalostí uživatele.
- Odpověď na jinou otázku, než která je položena:
System: Který den chcete cestovat?
Uživatel: Chtěl bych jet někdy odpoledne z Brna do Vídně.
  - Následovat by měl dotaz s nabídkou řešení pro nejbližší dny.

Typické chyby uživatele

Pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Nedostatečná odpověď na otázku:

Systém: Odkud kam chcete cestovat?

Uživatel: Chci jet do Vídně.

- Systém, pokud je schopen lokalizovat uživatele, by mohl uživateli nabídnout spojení z jeho aktuální lokality pokud ne, je nutno se uživatele doptat na místo odkud chce cestovat.

- Odpověď na jinou otázku, než je položena:

Systém: Který den chcete cestovat?

Uživatel: Chtěl bych jet někdy odpoledne z Brna do Svitav.

- Systém může uživateli nabídnout různé alternativy odpoledních spojení a nebo si vyžádat upřesnění dne odjezdu.

Typické chyby uživatele

Pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

■ Ignorování informace:

Systém: V sobotu dopoledne není žádné spojení do Svitav. Zadejte jiný čas.

Uživatel: Něco tam jet musí.

■ Odbočení z dialogu:

Systém: Vítejte v automatickém systému pro získání informací o dopravních spojeních. . . .
Kdy chcete cestovat?

Uživatel: A to se mnou opravdu nemluví člověk, ale počítač?

Nástroje pro popis dialogových strategií

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Proprietární řešení:
  - Pro zápis dialogové strategie lze využít běžné programovací jazyky a jejich knihovny.
    - Nástroje logického programování – Prolog
    - Procedurální programovací jazyky – C/C++, ...
  - Specifické značkovací jazyky.
  - ...
- Otevřené standardy:
  - Standardy W3C Voice Browser Activity – VoiceXML.
  - CallXML – standard využívaný např. v platformě Voxeo Prophecy.
  - ...

Proč simulovat dialog?

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Testování návrhu DS:
  - nelze provádět až po implementaci DS:
    - časová náročnost nové implementace
    - velká pravděpodobnost zanesení nových chyb.
  - Testování v době návrhu umožňuje včasné podchycení a odstranění slabých míst v komunikačním rozhraní (viz předchozí kapitola).

Způsoby simulace dialogových systémů

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Simulace modelem člověk — člověk:
  - simulaci provádí dva lidé — snaží se napodobit chování dialogového systému
  - průběh dialogu je protokolován.
- Simulace v textové formě:
  - psané záznamy mluvených dialogů
  - textové simulace mluvených dialogů
  - dialogy prostřednictvím Internetu:
    - IRC
    - IM
    - Usenet News
    - ...

Způsoby simulace dialogových systémů

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Sémantická
interpretace
promluvy

Řízení průběhu
dialogu

Popis
dialogových
rozhraní

Simulace
dialogových
systémů

- Simulace metodou Wizard of Oz (WOZ):
  - Funkce dialogového systému skrytě simulována člověkem.
  - Simulace napodobuje testované dialogové rozhraní – drží se testované dialogové strategie.
    - Pokud je dostupný prototyp, může jej použít – Wizard modifikuje výstupy systému, případně uživatelské vstupy.
  - Uživatel by se neměl dozvědět, že komunikuje s člověkem.
    - Používají se prostředky, které modifikují hlas operátora, aby získal „počítačové“ zbarvení, ...

- Podrobnou a funkční dialogovou strategii DS a požadavky pro uživatele, jaké akce má s dialogovým systémem provádět.
- Rozhodnutí, jaké moduly budou simulovány a jakým způsobem:
  - simulace různých chyb (např. rozpoznávání řeči)
  - simulace sémantického analyzátoru
  - ...
- Rozhodnutí, zda a do jaké míry se bude uživateli předstírat komunikace s reálným systémem.
- Reprezentativní výběr uživatelů:
  - výběr by měl rozložením odpovídat rozložení kategorií v cílové skupině uživatelů.

- Volba strategie simulace s ohledem na cíl:
  - testování dialogových strategií
  - sběr dat do dialogového korpusu
  - testování modulu pro ošetření chybových stavů
  - ...
- Vhodný výběr operátora – měl by:
  - dobře znát testovaný systém a jeho případná rozhraní.
  - dobře znát omezení jednotlivých komponent testovaného systému.
  - ...
- Způsob simulace komponent dialogového systému – aplikační logiky DS, ...

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

Dotazovací systémy pro relační databáze

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Dotazovací systémy pro relační databáze

Databáze, atributy a vyhledávací stromy

Dialogové systémy a emoce

- Struktura databáze je určena relačním schématem (systémem atributů).
- Systém se snaží na základě uživatelem zadaných hodnot atributů (ne nezbytně všech) nalézt požadovanou odpověď.

Pawlakův informační systém

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

- Autor — Zdzislaw I. Pawlak (1926 — 2006), polský matematik, člen polské Akademie věd.
- Pawlakův informační systém - čtveřice $S = (U, T, V, f)$:
  - U – množina objektů
  - T – množina atributů
  - V – množina hodnot atributů
  - $f : U \times T \rightarrow V$
- Pawlakův informační systém formálně popisuje vztahy mezi objekty, jejich atributy a jejich hodnotami.
- Souvislost s dialogovými systémy – hledání minimální množiny hodnot atributů, které nám určují jednotlivé objekty.

Pawlakův informační systém

Příklad

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

	<i>Prvek₁</i>	<i>Prvek₂</i>	<i>Prvek₃</i>	<i>Prvek₄</i>
<i>Atribut₁</i>	1	1	0	0
<i>Atribut₂</i>	0	1	1	1
<i>Atribut₃</i>	1	1	1	0

- Konstrukce vyhledávacího stromu pro Pawlakův IS:
  - 1 Postupně bereme jednotlivé atributy obsažené v IS a ptáme se na jeho přítomnost (hodnotu).
  - 2 Listy jsou jednotlivé prvky, uložené v IS.
- Souvislost s dialogovým rozhraním (s iniciativou systému):
  - Na každé úrovni stromu se ptáme na hodnotu/přítomnost odpovídajícího atributu.
  - Uživatelská odpověď určuje pokračování dialogu.
- Lze použít i dialog se smíšenou iniciativou:
  - 1 Uživatel zadá hodnoty libovolného počtu atributů.
  - 2 Systém odpověď zpracuje a doptá se na chybějící hodnoty.

Pawlakův informační systém

Příklady vyhledávacích stromů

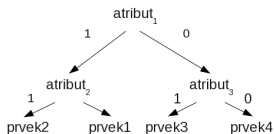
Dialogové systémy

Luděk Bártek

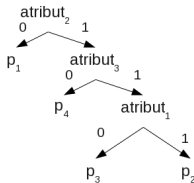
Dotazovací systémy pro relační databáze

Databáze, atributy a vyhledávací stromy

Dialogové systémy a emoce

Obrázek: Vyhledávací strom pro Pawlakův IS 2

Obrázek: Jiný vyhledávací strom pro Pawlakův IS 2

- Z daného systému atributů vybrat minimální systém jednoznačně rozlišující jednotlivé prvky.

	<i>Prvek₁</i>	<i>Prvek₂</i>	<i>Prvek₃</i>	<i>Prvek₄</i>
<i>atribut₁</i>	1	1	1	0
<i>atribut₂</i>	1	1	0	1
<i>atribut₃</i>	1	0	1	1
<i>atribut₄</i>	1	1	0	0
<i>atribut₅</i>	1	0	1	0

- Bylo dokázáno, že tento problém je NP-úplný.
- Na základě atributů vybrat optimální vyhledávací strom.
  - Kritérium – např. výška stromu – problém je opět NP-úplný.
- Existují aproximativní algoritmy.

Dialogové systémy a emoce

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

- Počítače pracující s emocemi – počítače, které mají schopnost vyjádřit emoce, rozpoznat emoce a měnit své chování podle emocí uživatele.
- Schopnost určit emocionální stav uživatele – přizpůsobení dialogové strategie:
  - klidný uživatel vs. spěchající uživatel
  - klidný uživatel vs. rozčilený uživatel
  - rostoucí napětí uživatele
  - ...
- Emocionální stav má souvislost s prozodíí.
  - TTS může modelovat emoce pomocí prozodie.
  - Při rozpoznávání lze detekovat emoce pomocí prozodie.

Dialogové systémy a emoce

Oblasti využití

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

- Dialogová rozhraní informačních systémů – spokojenost/nespokojenost, spěch, ...
- DS pro výuku – uživatel se nudí, je napjatý, unavený, ...
- Umělá (počítačová) empatie.
- Automobilové systémy.
- Systémy bojových letadel, vrtulníků, simulace vojenských operací.
- ...

Co jsou to emoce?

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

- This is a very tough question, that has produced significant amounts of headaches to scientists in the past ...
- ... many researchers have opted to study systematically phenomena that most consider emotional. (Laval University Quebec)
- René Descartes: „Only mathematics is certain, so all must be based on mathematics“
  - Dělení emocí:
    - Primární (základní) – vyskytují se u všech lidí a u části vyšších živočichů.
    - Sekundární (vyšší) – mohou být intelektuální, morální a estetické; mohou se lišit mezi jednotlivými kulturami.
  - Velkých šest – hněv, zklamání, štěstí, smutek, strach, překvapení.

- Arnold – hněv, averze, odvaha, sklíčenost, touha, zoufalství, strach, nenávisť, naděje, láska, smutek.
- Ekman, Friesen, and Ellsworth – hněv, odpor, strach, radost, smutek, překvapení.
- Frijda – touha, štěstí, zájem, překvapení, údiv, zármutek.
- Gray – vztek a hrůza, touha, radost.
- Izard – hněv, pohrdání, odpor, rozrušení, strach, vina, zájem, potěšení, hanba, překvapení.
- James – obava, žal, láska, vztek.
- Panksepp – očekávání, obava, vzteck, panika.

- University of Geneva (Klaus Scherer)
- Laval University, Quebec (Arvid Kappas)
- Queen's University, Belfast (R. Cowie)
- MIT Media Laboratory (R. W. Picard)
- IBM (Almanden Labs)
- University of California, Berkeley.

Zjišťování emocí

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

- Lze provádět pomocí:
  - Změn galvanických vlastností kůže (změna odporu):

- Změn tlaku krve a pulsu:

Zjišťování emocí

pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

- Lze provádět pomocí:
  - Změn dýchání:

- Změn elektrické aktivity mozku:

Zjišťování emocí

Rozdíly charakteristik Hněv/Smutek

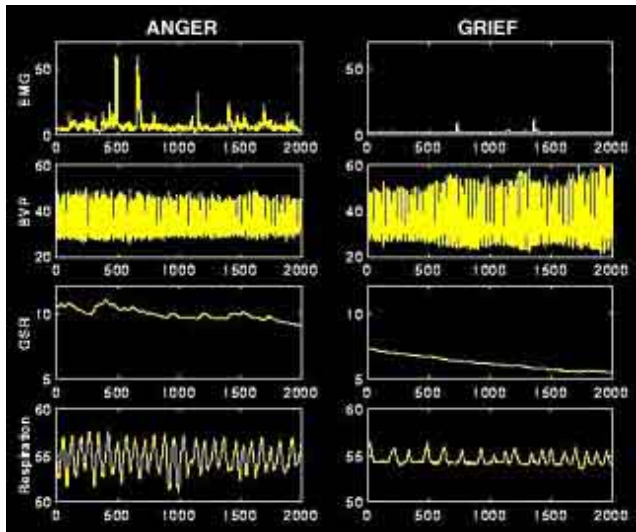
Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

Zjišťování emocí

IBM Blue Eyes Project

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

- K detekci emocí využívá:
  - kameru:

- emoční myš:

Výrazy tváře - Yale Face Database

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

■ Radost:

■ Smutek:

Výrazy tváře - Yale Face Database

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Dotazovací
systémy pro
relační
databáze

Databáze,
atributy a
vyhledávací
stromy

Dialogové
systémy a
emoce

■ Ospalost:

■ Překvapení:

Dialogové systémy

Luděk Bártek

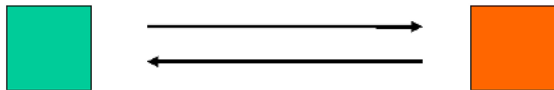
Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

- Sjednocení přístupu k dialogovým strategiím a uživatelským modelům.
- Affective computing – práce s emocemi.
- Kompatibilita s dalšími disciplínami:
  - teorie automatů a formálních jazyků
  - teorie her
  - univerzální algebra
  - ...
- Predikce kroků dialogu.
- Kompatibilita s VoiceXML.

Matematický model dialogu

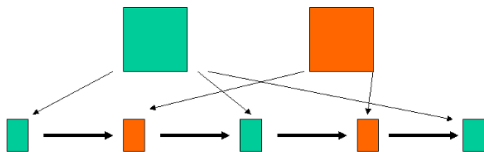
- Skládá se z:
  - dvou diskutujících stran.
  - jejich proslovů, které se střídají.

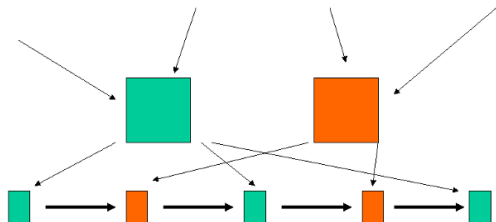
Pragmatika dialogu

- Analyzujeme záznam dialogu z pohledu:
  - teorie řečových aktů
  - lexikální sémantiky a pragmatiky
  - dynamické sémantiky
  - dynamické epistemické logiky
  - teorie konverzace.
- Pragmatika může dále zahrnovat:
  - model uživatele/ů
  - model prostředí

- Pragmatika obsahující modely uživatelů:

- Pragmatika obsahující modely uživatelů a prostředí:

Dialog jako Pawlakův informační systém

- Pawlakův IS $S = (X, T, V, f)$:
  - X – množina objektů IS.
  - T – množina jejich atributů.
  - V – množina hodnot atributů.

$$f : X \times T \rightarrow V$$

- Příklad – dialog na trhu:
  - Atributy:
    - navrhovaná cena: -, 1 — 1000
    - nonverbální postoj: :-), :-, :-(, :->
  - Možný průběh dialogu: (1000, :-), (500, :-), (900, :-), (600, :-), (800, :-), (-, :->), (700, :-), (700, :-)

- Mealyho automat M – konečný automat s výstupem.
- $M = (Q, X, Y, \lambda, s_0)$
  - Q – neprázdná množina stavů
  - X – konečná vstupní abeceda
  - Y – konečná výstupní abeceda
  - λ – přechodová funkce:

$$\lambda : Q \times X \rightarrow Q \times Y$$

- Karetní hra, kdy hráči sázejí na sílu karet, které drží v ruce.
- Základní pravidla:
  - 1 Bankéř (rozdávající), rozdává každému hráči 5 karet.
  - 2 Hráči na základě karet, které jim byly rozdány mohou:
    - vsadit na karty určitou částku s případnou výměnou karet, které se jim nehodí a buď dorovnat poslední sázku nebo ji zvýšit.
    - Složit karty.
  - 3 Jakmile všichni pouze dorovnejí poslední navýšenou sázku, popřípadě složí všichni hráči, až na jednoho, hra končí a v případě, že zůstalo více jak jeden hráč, potom ten, který má vyšší hodnotu karet v ruce, vyhrává veškeré vsazené peníze. Pokud nesložil pouze jeden hráč, je tento vítězem dané hry.

- Tato hra má řadu variant.
- Při použití dobré strategie lze vyhrát i s velmi nízkými kartami:
  - minimalizace neverbálních projevů
  - vhodně zvolená strategie přiřazování, která budí zdání, že karty mají velmi vysokou hodnotu
  - vyhnutí se podobné strategii v následujících hrách – nemělo by jít vysledovat společné rysy chování pro danou situaci.

- Atributy stavu hry (množiny A_s):
  - AS_1 – moje karty
  - AS_2 – celková výše sázky
  - AS_3 – důvěra ve vlastní karty
  - AS_4 – protihráčovi karty
  - AS_5 – hráčova strategie

Poker

Hodnoty atributů stavu hry

- moje karty – $AS_1 \in \{bad, medium, good\}$
- celková výše sázky – $AS_2 \in \{high, medium, low\}$
- důvěra ve vlastní karty – $AS_3 \in \{high, medium, low\}$
- protihráčovi karty – $AS_4 \in \{bad, medium, good\}$
- hráčova strategie – $AS_5 \in \{careful, risky, bluffing\}$.

Poker

Atributy dialogových proslovů (množiny A_x)

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

- volba – $AX_1 \in \{call, rise, fold\}$
- sebedůvěra proslovu – $AX_2 \in \{high, medium, low\}$

Poker

Fragment vnitřních stavů

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Stav	AS_1	AS_2	AS_3	AS_4	AS_5
S_1	medium	high	medium	medium	careful
S_2	medium	high	high	medium	risky
S_3	high	high	medium	medium	risky
S_4	high	high	medium	medium	bluffing
S_5	bad	low	medium	low	risky
S_6	bad	low	low	medium	careful
S_7	good	medium	medium	medium	risky
S_8	good	medium	low	good	careful

Poker

Fragment promluv dialogu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Promluva	AX_1	AX_2	AX_3	AX_4
x_1	raise	high	low	high
x_2	raise	high	high	low
x_3	call	low	high	medium
x_4	raise	high	medium	low
x_5	fold	low	high	low
x_6	call	low	high	medium

- Zkušený hráč:

$$\delta(S_1, X_1) = S_2, \lambda(S_1, X_1) = X_2$$

$$\delta(S_3, X_1) = S_4, \lambda(S_3, X_1) = X_3$$

- Začátečník:

$$\delta(S_5, X_4) = S_2, \lambda(S_5, X_4) = X_5$$

$$\delta(S_7, X_4) = S_8, \lambda(S_7, X_4) = X_6$$

Dialog a strategické hry

- Dialog lze považovat za strategickou hrou.
- Strategická hra obsahuje množinu hráčů.
- Každý hráč má množinu akcí (strategií).
- Každý hráč má preferenční relaci (výplatní funkci (payoff function))

Strategické hry

Vězňovo dilema

- Strategická hra dvou hráčů.
- Předpokládá, že každý hráč se stará především o svůj prospěch.
- Simuluje vyšetřování zločinu, ze kterého jsou podezřelí dva lidé.
- Pravidla:
  - 1 Pokud oba vězni mlčí, jsou oba odsouzeni, za jiný, menší zločin, ke kratšímu trestu (např. 2 roky).
  - 2 Pokud jeden mlčí a druhý se přizná, ten který se přiznal, je osvobozen a ten, který mlčel je odsouzen k maximálnímu trestu (10 let)..
  - 3 Pokud se oba přiznají, oba jsou odsouzeni k polovičnímu trestu (5 let).
- Vězňovo dilema – jak se zachová parták?

Přístup jestřáb-holubice

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

	holubice	jestřáb
holubice	5, 5	1, 10
jestřáb	10, 1	0, 0

Strategické hry s podobnou výplatní funkcí

- Válka pohlaví
  - Manželé preferují společně strávený čas. Co budeme dělat dnes odpoledne? Půjdeme (budeme se dívat) na módní přehlídku nebo na fotbal?
- Hlava – Orel
  - Dva lidé se sázejí, co padne na minci. Hlava nebo orel?

Iterované strategické hry

- Hráče necháme opakovaně hrát strategickou hru.
- Vzniká extenzivní hra s dokonalou informací.
  - Extenzivní hra – opakující se hra.
  - Dokonalá informace – znáte předchozí tahy všech hráčů.
- Příklady:
  - iterované vězňovo dilema
  - iterovaná hra "Válka pohlaví"

Iterované věžňovo dilema

Strategie

- Vždy spolupracovat – vždy se přiznat bez ohledu na to, jak se dříve zachoval spoluhráč (naivní mírotvorce).
- Vždy zradit – vždy zapírat.
- Tit-for-tat – spolupracovat nebo nespolupracovat, podle toho zda spoluobviněný minule spolupracoval/nespolupracoval.
- Zlomyslná – spolupracuje, dokud spoluobviněný nezradí. Potom vždy zradí.
- Mistrust – nejdřív zradí, a potom vždy opakuje tah spoluobviněného.
- Pavlov – spolupracuje pouze tehdy, pokud si spoluobviněný zvolil stejnou možnost v předchozím kole.
- Hard Tit-for-tat – spolupracuje, pokud spoluobviněný nezradil v žádném z dvou předchozích kol.
- Náhodná – spolupracuje s pravděpodobností 0.5.

Iterované prostorové věžňovo dilema

- Objekty (buňky, jednotlivci, hráči) hrají iterované věžňovo dilema se svými sousedy.
- Po skončení hry objekty v závislosti na výsledku mění strategii pro další kolo.
- Chování kolonie strategií je nerozhodnutelný problém.
  - Důkaz – P. Grim 1994.

Aplikace strategických her

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

- Ekonomie – chování trhu, zákazníků, ...
- Sociologie
- Psychologie
- Politika
  - strategická rozhodnutí v zájmu státu.
- Ekologie
- ...

Generování dialogových rozhraní z korpusů

- Na základě korpusu dialogů lze automaticky generovat dialogový korpus, který danému korpusu „vyhovuje“.
- Postup:
  - 1 Vytvoříme korpus metodou Wizard of Oz (pracuje pouze „čaroděj“).
  - 2 Odstraníme konflikty a převedeme korpus na dialogové rozhraní.
  - 3 Kombinovaně vytvoříme nový korpus („čaroděj“ se snaží maximálně využívat navržené dialogové rozhraní).
  - 4 Odstraníme konflikty a vygenerujeme z korpusu nové dialogové rozhraní.
  - 5 Pokud je rozhraní v pořádku, končíme, jinak pokračujeme krokem 3.

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

Generování promluv dialogovým systémem

- Generátor promluv získá od dialogového manažeru informace, které mají být sděleny uživateli.
- Generátor promluv musí vytvoří korektní větu v jazyce, který je použit pro komunikaci s uživatelem:
  - doplnění prezentovaných informací do předem připravených rámcových promluv
  - vygenerováním promluv ze sémantické reprezentace promluvy.

- Cíl – převod psaného textu na mluvenou řeč.
  - Výsledná řeč by měla znít co nejpřirozeněji.
- Přirozená řeč by měla obsahovat:
  - správnou intonaci
  - správné umístění přízvuků
    - slovní
    - větný
  - korektní koartikulaci
  - správný rytmus (časování)
  - ...

- Syntéza ve frekvenční oblasti – simuluje chování řečového ústrojí.
- Syntéza v časové oblasti – spojování řečových segmentů do větších celků (věta, promluva, ...)
- Korpusová – varianta syntézy v časové oblasti – jako databáze řečových segmentů slouží řečový korpus.
- Problémově orientovaná syntéza:
  - varianta syntézy v časové oblasti
  - využívá větší celky – věty, ...
  - příklady:
    - hlášení nádražního rozhlasu
    - automatizované linky telefonické podpory
    - ...

- 1 Fonetický přepis textu.
- 2 Syntéza foneticky přepsaného textu:
  - Syntéza ve frekvenční oblasti – volba průběhu parametrů syntézy (F0/generátor šumu, vyšší harmonické frekvence, jejich intenzita, ...)
  - Syntéza v časové oblasti – výběr vhodných segmentů a jejich spojení.
- 3 Případný postprocessing:
  - doplnění intonace
  - doplnění přízvuků
  - ...

- Slouží k přesnému, jednoznačnému zápisu mluvené řeči.
- Využívá fonetickou abecedu:
  - mezinárodní fonetická abeceda (IPA) – součást standardu UNICODE
  - SAMPA (Speech Assessment Method Phonetic Alphabet)
    - sedmibitový přepis IPA
    - navržena v 80. letech
    - používá se v různých TTS
    - příklad:

tSeSTina je krAsnl jazyk

- ...

IPA

Ukázka

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

CONSONANTS (PULMONIC)

	LABIAL		CORONAL				DORSAL			RADICAL		LARYNGEAL
	Bilabial	Labio-dental	Dental	Alveolar	Palato-alveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Epi-glottal	Glottal
Nasal	m	ɱ	n			ɳ	ɲ	ŋ	ɴ			
Plosive	p b	ɸ β	t d			ʈ ɖ	c ɟ	k ɡ	q ɢ			
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	ħ ʕ	h ɦ
Approximant		ʋ	ɹ			ɻ	j	ɰ				
Trill	ʙ		r						ʀ		ʀ	
Tap, Flap		ⱱ	ɾ			ɽ						
Lateral fricative			ɬ ɮ		ɮ	ɬ	ɬ	ɮ				
Lateral approximant			l		ɭ	ɭ	ɭ	ɭ				
Lateral flap			ɺ		ɻ	ɻ	ɻ					

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a modally voiced consonant, except for murmured ɦ.
Shaded areas denote articulations judged to be impossible. Light grey letters are unofficial extensions of the IPA.

- Nelze si pamatovat fonetické přepisy všech promluv:
  - Nutno zabezpečit automatický přepis.
- Pravidla fonetického přepisu:
  - mohou mít regionální charakter.
  - Příklad – výslovnost na shledanou v ČR:
    - Čechy – naschledanou
    - Morava – nazhledanou.
    - Obě varianty jsou spisovné.
  - Obecně přepis nemusí používat všechny znaky dané abecedy (i/y = i, c = ts, ...)
- Zohledňuje koartikulaci (spodobu znělosti).

Pravidla fonetického přepisu češtiny

- ch → x , ů → ú, w → v, q → kv, y → i, ý → í
- ě:
  - bě → bje, pě → pje, fě → fje, vě → vje
  - dě → d'e, tě → t'e, ně → ňe, mě → m'ě
- i/í:
  - di/í → d'i/í, ti/í → t'i/í, ni/í → ňi/í
- X:
  - x → ks — začátek slova před samohláskou, mezi samohláskami nebo před neznělou souhláskou a nebo na konci slova.
  - x → gz:
    - *exsamohláska*
    - před znělou souhláskou

Změny při spojování souhlásek

- Dochází k nim při spojování souhlásek.
- Způsobeny přenastavováním mluvidel.
- Dva druhy:
  - spodoba znělosti – změna znělosti párových souhlásek:
    - ZPS → ↯ ZPS: dub → dup, zpěv → spjev
    - NPS → ↯ NPS: sběr → zbjer, když → gdiš
  - spodoba artikulační – při spojení dvou souhlásek s různou artikulací:
    - nk/ng – banka, tango
    - mv/mf – tramvaj, nymfa
    - nt'/nd – punťa, pindík
    - dň – odpovědně, sto dní, vodní
    - ts → c
    - tš → č
    - ds → c
    - dš → č

Syntéza řeči ve frekvenční oblasti

- Simuluje tvorbu hlasu v řečových orgánech.
- Uchovává se:
  - frekvenční charakteristika hlasu použitého pro syntézu
  - parametry buzení
- Princip:
  - Emulace hlasových orgánů s využitím:
    - frekvenčních generátorů
    - filtrů
    - zesilovače (zesilovačů).
  - Tyto komponenty jsou ovládány parametry modelu.
- Využívají se dva způsoby kódování zdroje:
  - řečová syntéza formantového typu
  - LPC řečová syntéza.

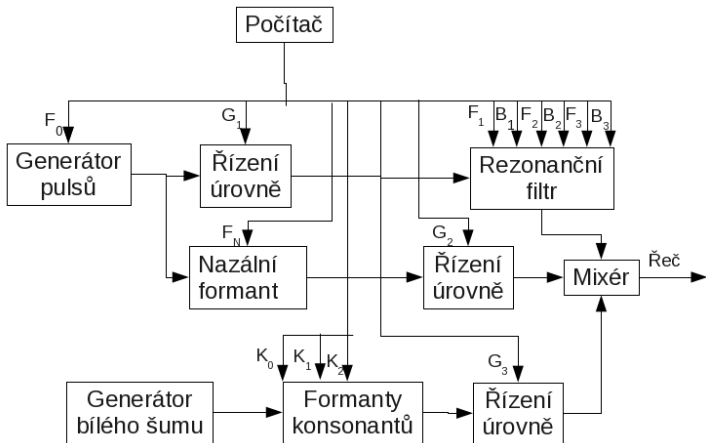
Řečová syntéza formantového typu

- Rekonstruuje formanty hlasového traktu pomocí sériových a paralelních spojení několika rezonančních obvodů.
- Jejich frekvence a šířky pásma jsou ovládány elektronicky.
- Parametry syntetizéru:
  - F_0 – základní frekvence
  - F_i – formanty
  - F_N – nazální formant
  - B_i – pásmové filtry pro F_i
  - G_i – parametry řízení zisku/zesílení
  - K_i – formanty pro konsonanty

Schéma sériového formantového syntetizéru

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

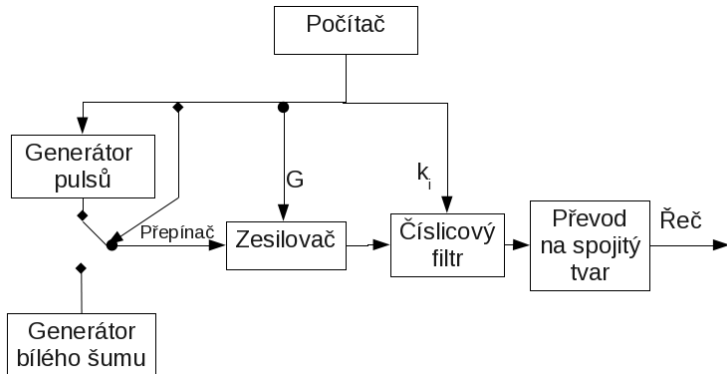
Obrázek: Blokové schéma sériového formantového syntetizéru

- Charakteristiky pro LPC syntetizér:
  - perioda základního hlasivkového tónu T_0
  - charakteristika hlásky – znělá/neznělá
  - amplituda budícího signálu G
  - koeficienty číslicového filtru.
- Způsob získání koeficientu číslicového filtru:
  - vrcholy v LPC spektrální obálce analyzovaného mikrosegmentu
  - kořeny charakteristické rovnice zdrojového filtru
  - reflexní koeficienty.

Schéma LPC syntetizéru

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Obrázek: Blokové schéma LPC syntetizéru

- Výhody a nevýhody syntézy ve frekvenční oblasti:
  - + Malé paměťové nároky – model použitého mluvčího.
  - + Syntézu lze realizovat hardwarově.
    - Hlas bývá méně přirozený oproti syntéze v časové oblasti.
      - Problém přesnosti matematického modelu.
    - Softwarová syntéza ve frekvenční oblasti bývá výpočetně náročnější než syntéza v časové oblasti.
- Obvyklé využití:
  - doplnění syntézy v časové oblasti o:
    - větnou intonaci
    - větný a slovní přízvuk
    - další prozodické faktory.
  - Občas pro syntézu na zařízeních, která nedisponují dostatečnou kapacitou paměti (mobilní telefony, PDA, ...).
- Více viz např. J. Psutka – Komunikace s počítačem mluvenou řečí.

Syntéza v časové oblasti

- Cíl – převod obecného textu na řeč.
- Postavena na spojování segmentů řeči.
- Využívají se různé délky základních segmentů:
  - Větší:
    - lze lépe modelovat prozodické charakteristiky řeči
    - větší paměťové nároky – větší množství segmentů (potenciálně až 2^n , kde n je délka segmentu).
    - příklady segmentů – slova, části vět, věty, ...
  - Menší:
    - horší možnost modelování prozodických jevů (větná intonace, přízvuky, ...)
    - menší paměťové nároky – menší množství menších segmentů.

Používané řečové segmenty

- Alofóny:
  - poziční varianty fonémů – obsahují
    - foném
    - okolí ovlivněné koartikulací.
  - počet alofónů – n^3 (n – počet fonémů).
- Difóny:
  - začínají uprostřed jednoho fonému a končí uprostřed následujícího fonému
  - počet difónů – n^2
  - často využívané pro syntézu i pro rozpoznávání (např. syntetizér MBrola)

Používané řečové segmenty

- Trifóny:
  - Začínají uprostřed levého sousedního fonému a končí uprostřed pravého sousedního fonému.
  - Počet – n^3 .
  - Často používané pro rozpoznávání a syntézu řeči.
- Slabičné segmenty:
  - Snaha, aby co nejvíce odpovídaly slabikám.
  - Délka – 1 — 3 fonémy.
  - Využívá se např. v TTS systému Demosthénés.

- Slabika:
  - Slabikovat se učí už děti v první třídě.
  - Nejmenší organizační jednotka řeči.
  - Nelze odvodit strukturu slabik – nejednoznačnost dělení některých slov na slabiky:
    - funk-ční vs. funkč-ní
  - Počet slabik – uvádí se cca 10 000.

- Struktura slabiky:
  - preatura (onset)
  - nukleus (vokalické jádro slabiky) – bývá to:
    - samohláska resp. dvojhláska
    - sonora – např. *krk*
    - frikativa – např. *pst*
    - nasála – např. *sedm*
  - koda – nemusí se vyskytovat
  - nukleus + koda jsou považovány za základ slabiky
  - svahy:
    - preatura a koda
    - jedná se většinou o jednu nebo více souhlásek.

Syntéza v časovém pásmu

Slabičné segmenty

- Definovány uměle:
  - řešení nejednoznačnosti hranice slabiky.
- Frekventované slabičné typy:
  - V (samohláska/dvojhláska) – ú - kol
  - KV (souhláska-samohláska) – vo - da
  - KVK – jed-not-ka
  - KK – tr-sy
  - KKV – tma
  - KKVK – dmout
- Tyto segmenty tvoří více než 95 % slabik.
- Umožňují automatickou segmentaci textu.
- Používají se např. v syntetizéru Demosthénes (doc. Kopeček, LSD FI)

- 1 Fonetický přepis.
- 2 Segmentace textu dle použitých řečových segmentů.
- 3 Výběr odpovídajících akustických segmentů z db segmentů.
- 4 Spojení segmentů
  - Nutné, aby bylo možné spojitě hladké navázání segmentů:
    - shodné nebo velmi blízké hodnoty konce a začátku po sobě jdoucích segmentů
    - shodné nebo velmi blízké hodnoty 1. derivace navazujících konců obou segmentů.
- 5 Případný postprocessing
  - doplnění prozodie.
  - ...

- Konkatenativní syntéza v časové oblasti.
- Jako databází segmentů využívá řečový korpus.
  - Obsahuje označovanou mluvenou řeč.
  - Značkování obsahuje:
    - fonetický přepis dané řeči
    - hranice řečových segmentů
    - průběh F_0 a případně i dalších formantů.
  - Umožňuje přesnější výběr řečových segmentů:
    - snižuje výpočetní složitost spojování a postprocessingu.
- Algoritmus výběru segmentů:
  - 1 Výběr odpovídajícího segmentu podle požadovaného obsahu.
  - 2 Pokud je segmentů více zvolí se z nich ten, který nejlépe navazuje.

Syntéza v časové oblasti

Syntéza na bázi rámců

- Většinou se jedná o problémově orientovanou syntézu.
- Syntéza se skládá z:
  - rámců – neměnicí se části vět
  - slotů – měnicí se částí promluvy.

- Výhody:

- Rámce jsou dopředu namluveny a mohou obsahovat intonaci.
- Syntetizuje se pouze obsah slotů:
  - velmi dobře specifikovaná množina slov
  - lze použít celá slova.

- Příklad:

- hlášení nádražního rozhlasu:

Osobní vlak číslo *číslo vlaku* ze směru *stanice* přijede
k *číslo nástupiště* nástupišti v *čas*.

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

- Cíle dodatečného zpracování – obohatit syntetizovanou řeč o:
  - intonaci
  - přízvuky (větný, slovní)
  - důrazy
  - přestávky.
- Prostředky – modifikace:
  - F0, případně dalších formantů
  - lokální modifikace větné melodie.
  - intenzity – amplitudy.

- Výstup syntézy je monotóní řeč bez intonace a přízvuku – zní nepřirozeně.
- Náprava – doplnění prozódie.
- Základní prozodické prvky:
  - výška řeči
  - hlasitost
  - doba trvání.
- Základním nositelem prozódie v běžné řeči je slabika.
- Prozódie závisí na typu věty:
  - oznamovací, tázací zjišťovací, rozkazovací – klesající intonace
  - otázka doplňovací (odpověď ano/ne) – rostoucí intonace.
- Modelování prozódie – modulace F0.

Ukázky větné intonace

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Postprocessing
Prozódie

Standards pro
syntézu řeči

SABLE
SSML

- Originální promluva bez intonace
- Oznamovací věta
- Otázka zjišťovací

Výška základního tónu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Postprocessing
Prozodie

Standards pro
syntézu řeči

SABLE
SSML

- Výška základního hlasivkového tónu odpovídá formantu F0.
- Průběh F0 na vokalickém jádru bývá nelieární.
- Změna intonace není pouhou změnou F0 – nutno modifikovat i vyšší formanty.
- Na základě důležitosti F0 se jazyky dělí na:
  - tónové (číntina, vietnamština, ...) – čínské slovo –ma– v závislosti na průběhu F0 může znamenat:
    - matka
    - konopí
    - kůň
    - nadávat
  - jazyky s melodickým přízvukem (srbština, slovinština, litevština, norština, švédština, ...)

- **Intenzita (hlasitost):**
  - fyzikální pohled – intenzita signálu v daném časovém okamžiku
  - fyziologický pohled – reakce vnitřního ucha (coortiho ústrojí) na vnímaný zvuk
  - tato hlediska se různí:
    - subjektivní vnímání zvuku neodpovídá ani v prvním přiblížení fyzikální intenzitě signálu.
- **Doba trvání:**
  - Slabika může mít různou délku trvání v různém kontextu.
  - Drobné odchylky mohou být i ve stejném kontextu.
  - Typická doba trvání slabiky – 50 — 200 milisekund.

■ Kvalita hlasu

- chvění hlasu (jitter)
- nepravidelné výchylky v amplitudě F0 (shimmer)
- zbarvení tónu
- ochraptělost
- míra znělosti
- ...

■ Rychlost řeči

- Lze chápat jako převrácenou hodnotu průměrné délky slabiky.
- Lze měřit i jinými způsoby:
  - počtem vyslovených textových znaků za jednotku času (vyhodnocování syntetizérů řeči).

■ Pauza

- tichá
- vyplněná – obsahuje nějaký charakteristický zvuk:
  - eeh
  - áá
  - éé
  - ...

■ Zaváhání

- Přímo vypovídá o pragmatice projevu.
- Důležitý např. pro modifikaci dialogové strategie u dialogových systémů.
- Typický případ informace obsažené zejména v prozodické vrstvě jazyka.

- Rytmus
  - prozodický prvek odvozený z dob trvání
    - slabik
    - pauz v daném časovém úseku
- Slovní přízvuk
  - odvozen ze všech základních atributů
  - je výrazně jazykově závislý:
    - umístění přízvuku ve slově/přízvučné jednotce
    - míra použití prozodických prostředků k jeho vyárření – zejména použití hlasitosti oproti výšce.
- Větný přízvuk (intonační centrum)
  - zjednodušeně jde o prozodické zvýraznění jádra výpovědi věty.

■ Intonace

- nejobecněji – časový průběh časového spektra hlasu
- za určující pro melodii se považuje základní hlasová frekvence
  - časová závislost základní hlasové frekvence
  - lze zobrazit grafem v závislosti na čase
- související terminologie:
  - melodie – průběh F0
  - kadence – určena např. důrazem, ...
  - intonační kadence
  - melodém – základní melodického průběhu určený na základě jeho gramatické funkce.
  - průběh F0

- Emotivní zbarvení hlasu
  - Projevuje se rychlými změnami hlasitosti a základní frekvence.
  - Často přesahují hranici věty.
  - Jeho detekce u DS umožňuje zvolit vhodnou dialogovou strategii.
- Emfatický přízvuk
  - Vytvářen emotivním zbarvením hlasu.
  - Vyskytuje se např. ve větách pronesených v situacích s výrazným emocionálním kontextem:

To je tedy opravdu *neslýchané*.
Bolí to jak čert.

- Kontrastní přízvuk – snaha o zdůraznění slova nebo slabiky v kontrastu s jiným slovem nebo slabikou:

„Řekl jsem do *Šakvic* ne *Rakvice*.“

„*Byte* ne *bit*.“

■ Opakování

- Prozodický atribut silně svázaný s mluvčím.
- Opakování bývá často variantou výplňkových částí promluvy
  - mluvčí si ji často ani neuvědomuje
  - nezaměňovat s koktáním – porucha řeči.

■ Výplňkové části

- Kromě výplňkové funkce mohou charakterizovat:
  - styl mluvčího:

„Byl jsi včera na akci, *vid’?*”

- nářečí resp. slang:

„*Vole*, ta včerejší spářka byla ale hustá, co *vole?*”

■ Přerušení

■ častý jev v mluvené řeči na úrovni:

- vyšších celků (výpoěd'/promluva, věta, prozodická fráze, ...)
- uvnitř slov.

■ Mívá návaznost na další prozodické prvky:

- zaváhání
- opakování
- vyplněnou pauzu
- ...

- Korekce částí promluvy
  - častý jev a to vzhledem k různým částem.
  - Příčiny vzniku:
    - důsledek přeroknutí
    - upřesnění části promluvy
    - oprava předchozí části promluvy.
  - Často následuje přerušení nebo další prozodické jevy.

- Promluva.
- Prozodická fráze
  - Skupina slov vytvářející jednotný intonační celek.
  - Představuje základní, z prozodického hlediska kompaktní, strukturu.
  - Členění do prozodických frází souvisí ve velké míře se syntaktickou strukturou odpovídající věty.
- Přízvukový takt
  - Skupina slabik podřízená jednomu slovnímu přízvuku.
  - V češtině typicky slovo nebo slovo a jednoslabičné slovo.
- Slabika.

Standardy pro syntézu řeči

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Postprocessing
Prozodie

Standardy pro
syntézu řeči

SABLE
SSML

- Snaha sjednotit jazyky pro popis promluvy pro řečové syntetizéry.
- Definují značkování postihující:
  - prozódii – rychlost řeči, F_0 , zdůraznění části promluvy, pauzu, hlasitost, ...
  - mluvčího – pohlaví, věk, ...
- Používané standardy:
  - SABLE
  - SSML

- Otevřený standard pro prozodické značkování textu.
- Vývoj započat v 2. polovině 90. let
- aplikace XML/SGML
- snaha o zkombinování 3. značkovacích jazyků pro syntézu řeči:
  - SSML – Speech Synthesis Markup Language (W3C, 1999).
  - STML – Spoken Text Markup Language (CSTR Edinburgh University, Lucent Technologies, 1997)
  - JSML – Java Synthesis Markup Language (Sun Microsystems, 2000)

- SABLE – kořenová značka
- DIV
  - Slouží k členění dokumentu na odstavce a věty.
  - Typ části dokumentu určuje atribut type.

```
<DIV TYPE="paragraph" > ... </DIV>
```

- prozodické značky:
  - EMPH – zdůraznění části promluvy
  - PITCH – výška promluvy
  - VOLUME – úroveň hlasitosti
  - RATE – rychlost
  - BREAK – pauza

- Popis mluvčího:
  - element SPEAKER:
    - AGE – věk mluvčího (older, middle, younger, teen, child)
    - GENDER – pohlaví (male, female)
    - NAME – jméno mluvčího, závislé na TTS – TTS musí daného mluvčího znát.
- Fonetické:
  - PRON – foneticky přepsaná promluva, lze použít IPA.
  - SAYAS – způsob fonetického přepisu (datum, telefon, url, poštovní adresa, . . .)
  - LANGUAGE – jazyk promluvy.

SABLE

Ukázka

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Postprocessing
Prozodie

Standardy pro
syntézu řeči

SABLE
SSML

```
<SABLE>
  <DIV TYPE="paragraph">
    <VOLUME LEVEL="quiet">Šepot</VOLUME>
    <VOLUME LEVEL="medium">
      <RATE SPEED="fast">Rychlá věta.</RATE>
      <PITCH BASE="+50%">
        Vysoko posazená věta
      </PITCH>
    </VOLUME>
  </DIV>
</SABLE>
```

- Otevřený standard W3C
- Vývoj započat koncem 90. let.
- Aplikace XML.
- Součást rodiny W3C Voice Browser Activity
- Aktuální verze 1.0 (září 2004)

- kořenový element speak
- strukturní elementy:
  - p – odstavec
  - s – věta
- fonetické:
  - say-as – způsob fonetického přepisu.
    - typ textu (telefon, URI, číslo, ...)
  - phoneme – fonetický přepis dané promluvy
  - sub – substituce – např. přepis zkratek, ...
- popis hlasu:
  - voice – popis hlasu, kterým se má text přečíst (pohlaví, věk, ...)

- Prozodické značkování:
  - emphasis – zdůraznění části promluvy
  - break – pauza
  - prosody – ovlivňuje základní prozodické jevy:
    - vlastnost dána atributem – pitch, rate, duration, volume
- Další viz specifikace

```
<speak version="1.0"
  xmlns="http://www.w3.org/2001/10/synthesis"
  xml:lang="en-US">
  <voice gender="male" age="18">
    <p>
      <prosody rate="1">I don't</prosody>
      <break time="1s"/>
      <prosody rate="0" pitch="x-low">speak Japanese.
    </p>
  </voice>
</speak>
```

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

- 1876 – udělen patent na telefon A. G. Bellovi
- WWW
  - 1989 – po CERN koluje článek HyperText and Cern (Tim Burnes Lee) –
  - Vánoce 1990 – demonstrován řádkový webový prohlížeč a editor.
  - 1991 – všeobecná dostupnost WWW na počítačích v CERN.
  - 1994 – první setkání W3 konsorcia.

W3C Voice Browser Activity

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice
Browser
Activity

SRGS

XML Formát
SRGS

ABNF formát
SISR

- 1999 – založena W3C Voice Browser Working Group.
- Cíl – návrh standardů umožňujících přístup k Webu pomocí hlasu a telefonu.
- Členové:
  - HP
  - Nuance Communications
  - Lucent Technologies
  - Motorola
  - ScanSoft
  - IBM
  - Tellme Networks
  - Vocalocity
  - ...

Standardy W3C Voice Browser Activity

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice
Browser
Activity

SRGS

XML Formát
SRGS

ABNF formát
SISR

- VoiceXML – jazyk pro popis dialogových strategií.
- Speech Recognition Grammar Specification – jazyk pro zápis gramatik pro podporu rozpoznávání řeči.
- Semantic Interpretation for Speech Recognition – jazyk pro podporu sémantické interpretace.
- Speech Synthesis Markup Language – jazyk pro popis prozodických charakteristik pro syntézu řeči.

Standardy W3C Voice Browser Activity

pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice
Browser
Activity

SRGS

XML Formát
SRGS

ABNF formát
SISR

- Pronunciation Lexicon Specification – popis výslovnosti pro rozpoznávání a syntézu řeči.
- Call Control XML – jazyk pro popis řízení telefonního spojení uživatele a systému.
- State Chart XML – jazyk pro popis obecně použitelných stavových automatů.

Standardy W3C Voice Browser Activity

Zpracování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice
Browser
Activity

SRGS

XML Formát
SRGS

ABNF formát
SISR

- Standardy jsou značkovací jazyky – nutná interpretace
- Existuje řada platforem:
  - volně dostupné desktopové– JVoiceXML, PublicVoiceXML, ...
  - komerční desktopové – Optimtalk – dříve existovala volně dostupná verze; laboratoř LSD má zakoupenou licenci na laboratorní stroje.
  - volně dostupné on-online - Asterisk+VoiceGlue resp. OpenVXI, ...
  - komerční on-line – Voxeo Prophecy, Bevocal Cafe – lze vyzkoušet a omezeně používat on-line (max. 2 paralelní hovory).

Speech Recognition Grammar Specification

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice

Browser

Activity

SRGS

XML Formát

SRGS

ABNF formát

SISR

- W3C specifikace jazyka pro zápis bezkontextových gramatik pro podporu rozpoznávání řeči.
- Aktuální verze 1.0.
- Nahradil původně používaný standard JSGF
- Existují dvě varianty zápisu:
  - XML
  - Augmented Backus-Naur Form (ABNF).
- Liší se pouze způsob zápisu nikoliv vyjadřovací síla.
- Možnost použitého zápisu závisí na použité platformě.
  - širší podpora pro XML formát

- Gramatika $G = (N, \Sigma, P, S)$
  - N – konečná množina neterminálních symbolů
  - Σ – konečná množina terminálních symbolů (abeceda jazyka)
  - P – množina pravidel
  - S – kořenový neterminální symbol
- Bezkontextová gramatika:
  - gramatika $G = (N, \Sigma, P, S)$
  - pravidla ve tvaru $N \rightarrow \{N \cup \Sigma\}^*$

- Začíná XML prologem
  - `<?xml version="1.0" encoding="..."?>`.
- Kořenový element – *grammar*; obsahuje množinu pravidel (elementů *rule*).
- Atributy:
  - *version* – použitá verze standardu SRGS (aktuálně 1.0).
  - *xml:lang* – kód jazyka gramatiky.
  - *root* – id pravidla odpovídajícího kořenovému neterminálu.
  - *mode* – pro jaký způsob komunikace je gramatika určena:
    - *dtmf* – pomocí DTMF kódů
    - *voice* – hlasově; implicitní hodnota.

- Element *rule*:
  - atributy:
    - *id* – identifikátor pravidla (odpovídá neterminálnímu symbolu na levé straně pravidla).
  - Obsah – pravá strana pravidla:
    - textový obsah – posloupnost terminálních symbolů
    - element *ruleref* – neterminální symbol; odkazovaný pomocí atributu *uri*.
    - element *one-of* – varianty (operátor |).
    - element *item* – logické členění sekvence; umožňuje např. uvést počet opakování dané části promluvy.

- Posloupnost terminálních a neterminálních symbolů.

SAMPLE → Mám rád *TYP* formát SRGS.

```
<rule id="sample">
```

```
  Mám rád <ruleref uri="#typ"/> formát SRGS.
```

```
</rule>
```

- Lze ji rozdělit na logické části:

```
<rule id="address">
```

```
  <item repeat="0-1">
```

```
    <ruleref uri="#server"/>
```

```
  </item>
```

```
  <item repeat="1-5">
```

```
    tečka <ruleref uri="#domena"/>
```

```
  </item>
```

```
</rule>
```

Varianty

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice

Browser

Activity

SRGS

XML Formát

SRGS

ABNF formát

SISR

- Element *one-of*.
- Umožňuje specifikovat různé varianty očekávaných vstupů.
- Jednotlivé varianty jsou ohraničeny elementem *item*.
- Příklad:

```
<rule id="barvy">  
  <one-of>  
    <item>červená</item>  
    <item>zelená</item>  
    <item>modrá</item>  
  </one-of>  
</rule>
```

Opakování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice
Browser
Activity

SRGS
XML Formát
SRGS
ABNF formát
SISR

- Umožňuje specifikaci:
  - nepovinných částí promluvy
  - opakujících se částí promluvy
- Zápis – pomocí atributu *repeat* u elementu *item*.
- Možnosti počtů opakování:

- n krát – n :

```
<item repeat="2">opakování</item>
```

- $\langle m, n \rangle$ krát – $m-n$

```
<item repeat="0-1">  
  Chtěl bych  
</item>
```

- $\langle n, \infty \rangle$ krát – $m-$

```
<item repeat="1-">Ahoj</item>
```


Zvláštní pravidla

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice

Browser

Activity

SRGS

XML Formát
SRGS

ABNF formát
SISR

- Slouží k zadání:
  - libovolné nespécifikované promluvy – *GARBAGE*
  - nevyslovitelného pravidla (zakázání určité promluvy) – *VOID*
  - vždy platného pravidla (i prázdného) – *NULL*
- Používají se jako zvláštní neterminální symboly:

```
<ruleref special="GARBAGE"/>
```

- Příklad použití:

```
<rule id="spojeni">  
  <ruleref special="GARBAGE"/>  
  z <ruleref uri="#misto"/>  
  do <ruleref uri="#misto"/>  
  <ruleref uri="prostredek"/>  
</rule>
```

ABNF formát SRGS

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice

Browser

Activity

SRGS

XML Formát
SRGS

ABNF formát
SISR

- Čistě textový formát gramatiky vycházející z tradičního formátu BNF.

```
<spojeni> ::= Chci jet <kdy> <cim>  
              z <odkud> do <kam>".
```

```
<kdy> ::= <den> <cas>
```

```
<cim> ::= vlakem | autobusem
```

```
...
```

- BNF podobný formát využívá dále např. JSGF

Struktura ABNF zápisu SRGS

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice

Browser

Activity

SRGS

XML Formát

SRGS

ABNF formát

SISR

- Hlavička gramatiky – může obsahovat:
  - specifikaci jazyka gramatiky
  - režim gramatiky – voice/dtmf
  - kořenový neterminál
  - ...
- Pravidla gramatiky
  - formát – $\$neterminál = (neterminál|terminál)^*$
  - *neterminál* = identifikátor pravidla u XML formátu.

Struktura hlavičky ABNF zápisu SRGS

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice
Browser
Activity
SRGS
XML Formát
SRGS
ABNF formát
SISR

- Začíná identifikací typu dokumentu.
  - #ABNF verze_SRGS kódování_gramatiky
#ABNF 1.0 ISO-8859-2
- Následuje:
  - specifikace kořenového neterminálu – root \$*neterminál*;
  - jazyk gramatiky – language *kód jazyka*;
language en-US;
  - režim použitelnosti gramatiky – mode (voice|dtmf);

ABNF zápis pravidel gramatiky

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice

Browser

Activity

SRGS

XML Formát

SRGS

ABNF formát

SISR

- Sekvence – sekvence terminálních a neterminálních symbolů oddělených mezerou:

```
$pozdrav = dobrý den;  
$datum = $den $mesic $rok;
```

- Varianty – příslušné sekvence terminálních a neterminálních symbolů oddělené symbolem '|':

```
$dopravni_prostredok = autobus | vlak;
```

- Opakování:

- volitelné části – uzavřeny do '[']'
- m—n – <m-n>

Ukázka SRGS gramatiky v ABNF notaci

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice

Browser

Activity

SRGS

XML Formát

SRGS

ABNF formát

SISR

```
#ABNF 1.0 UTF-8;
```

```
root $url;
```

```
language cs-CZ;
```

```
mode voice;
```

```
$url = [<protokol>][server] tečka
```

```
($domena tečka)<1-3>
```

```
tečka $tld[$cesta];
```

```
$protokol = http | ftp | telnet | gopher | ...;
```

```
$cesta = / $adresar <1-> /[$soubor];
```

```
...
```

Semantic Interpretation for Speech Recognition

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice
Browser
Activity
SRGS
XML Formát
SRGS
ABNF formát
SISR

- Sémantika – přiřazuje význam tvrzením.
- Sémantika v dialogových systémech:
  - přiřazuje interpretaci promluvám a jejich částem
  - umožňuje získání relevantních údajů.
- SISR – standard z rodiny W3C Voice Browser Activity
  - slouží k sémantické interpretaci promluv
  - publikován v dubnu 2007
  - aktuální verze 1.0.
  - Je úzce spjat se standardy:
    - ECMA Script – vyhodnocování interpretace používá výrazy jazyka ECMA Script
    - SRGS – vyhodnocování je pomocí atributů přiřazeno gramatice pro rozpoznávání promluvy.
    - JSON – interpretace je vnitřně reprezentována pomocí objektů ve formátu JSON.

Přiřazení interpretace části promluvy

- Sémantická interpretace bývá součástí pravidel SRGS.
- Přiřazení interpretace k pravidlu – pomocí „tag“:
  - XML formát SRGS:

- element tag:

```
<item>  
  <ruleref uri="souhlas"/>  
  <tag>{out ='ano'}</tag>  
</item>
```

- atribut tag:

```
<item tag="ano">jo</item>
```

- ABNF formát SRGS:

- interpretace uvedena za interpretovanou částí promluvy.
- tvar: $\{interpretace\}$

```
$potvrzení = $souhlas {ano} | $nesouhlas {ne}
```


Odvozování interpretace na základě dílčích interpretací

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice

Browser

Activity

SRGS

XML Formát

SRGS

ABNF formát

SISR

- Zápis odvození – pomocí výrazů v jazyce ECMAScript.
- Přiřazení pravidel pro odvození k pravidlům gramatiky – pomocí atributu/elementu tag.
- Výsledná interpretace reprezentována pomocí objektů ve formátu JSON.
- Vyhodnocování promluv:
  - přístup k dílčím interpretacím – interpretace neterminálních symbolů na pravé straně:
    - atributy stínové proměnné rules
    - neterminálu N odpovídá atribut N .
  - vrácení výsledné interpretace z pravidla do nadřazeného pravidla – objekt out.
  - vrácení interpretace do dialogu:
    - atributy objektu out
    - vstupnímu poli N odpovídá atribut N .

Vyhodnocování promluv

XML formát

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice

Browser

Activity

SRGS

XML Formát

SRGS

ABNF formát

SISR

```
<rule id="vlastnictvi">
  <item>
    Mám
    <item repeat="0-1">
      <ruleref uri="#barva"/>
    </item>
    <ruleref uri="#prostredek">
    <tag>
      {
        out= rules.barva + ";" + rules.prostredek;
      }
    </tag>
  </item>
</rule>
...
```

Vyhodnocování promluv

ABNF Formát

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice
Browser
Activity

SRGS
XML Formát
SRGS
ABNF formát
SISR

```
$vlastnictvi = Mám $barva <0-1> $prostredek  
{  
    out = rules.barva + ";" + rules.prostredek;  
};
```

Přiřazení interpretace vstupním polím

XML Formát

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice

Browser

Activity

SRGS

XML Formát

SRGS

ABNF formát

SISR

```
<rule id="vlastnictvi">
  <item>
    Mám
    <item repeat="0-1"><ruleref uri="#barva"/></item>
    <ruleref uri="#prostredek"/>
  <tag>
    {
      out.barva = rules.barva;
      out.prostredek = rules.prostredek;
    }
  </tag>
</item>
</rule>
```

Přiřazení interpretace vstupním polím

ABNF formát

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

W3C Voice
Browser
Activity

SRGS
XML Formát
SRGS
ABNF formát
SISR

```
$vlastnictvi = mam $barva <0-1> $prostredek  
{  
  out.barva = rules.barva;  
  out.prostredek = rules.prostredek;  
};
```

- Specifikace SRGS
- Specifikace SISR
- Specifikace ECMAScript
- Specifikace JSON

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

- Jazyk pro popis dialogových rozhraní.
- Součást standardů W3C Voice Browser Activity.
- Cíl:
  - přinést výhody webového vývoje a doručování obsahu do interaktivních hlasových aplikací.
- Historie:
  - 1995 – započat vývoj značkovacího jazyka AT&T Phone Markup Language.
  - 1998 – konference pořádaná W3C na téma hlasového procházení webu:
    - předvedeny jazyky PML, VoxML, SpeechML, TalkML, VoiceHTML, ...

- Historie (pokračování):
  - 1999 – založeno VoiceXML Forum – cílem je spojení sil při vývoji jazyka pro značkování dialogů.
  - 2000:
    - vydána specifikace VoiceXML 1.0
    - specifikace VoiceXML 1.0 přijata jako standard W3C.
- Aktuální stav:
  - doporučení – VoiceXML 2.1. (červen 2007)
  - draft – VoiceXML 3.0 (srpen 2010)

VoiceXML

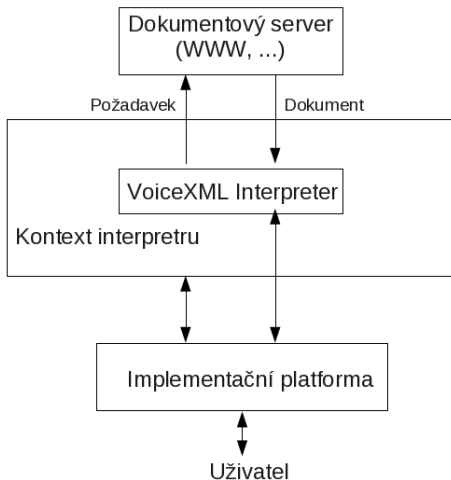
Model komunikace

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

VoiceXML

Zápis dialogů
pomocí
VoiceXML

- VoiceXML dokument(y):
  - Skládají se z formulářů.
  - Uživatel se v daném okamžiku nachází v jednom z konverzačních stavů.
  - Přechody mezi stavy definovány pomocí URI – odkazují na další krok dialogu.
  - Dialog končí, pokud tento přechod není definován.
- VoiceXML definuje dva druhy dialogů:
  - Formuláře – definuje proces nutný pro získání hodnot sady položek.
  - Menu – poskytuje uživateli sadu možností a odkazů na pokračování dialogu.

- **Subdialogy:**
  - Obdoba funkcí v procedurálním programu.
  - Slouží k opětovnému provádění jisté části dialogu (např. zjištění e-mailové adresy).
  - Realizovány jako formuláře, kterým mohou být předány parametry, a které mohou vrace hodnotu (viz dále).
- **Sezení:**
  - Začíná v okamžiku zahájení komunikace s VoiceXML interpreterem.
  - Končí:
    - na přání uživatele (např. ukončení spojení, žádost o ukončení interpretace, ...)
    - VoiceXML dokumentem – není definován další přechod, předání dat k dalšímu zpracování, ...
- **Aplikace – sada dokumentů, které sdílejí kořenový dokument.**

- *voicexml* – kořenový element každého dokument.
- Musí obsahovat atributy:
  - *version* – použitá verze standardu VoiceXML
    - aktuální 2.1
    - hodnota závisí na použité platformě – OptimTalk 1.9 – 2.1, JVoiceXML – zatím neúplná podpora verze 2.1, VoiceGlue – podpora 2.0 + některé možnosti z 2.1, ...
  - *xmlns* – deklarace implicitního jmeného prostoru. Hodnota musí být <http://www.w3.org/2001/vxml>.
  - *xml:lang* – hodnotou je kód jazyka, pro který je dialogové rozhraní navrženo.
- Element obsahuje:
  - jeden nebo více elementů form,
  - element menu,
  - ...

- Jeden ze základních elementů VoiceXML dokumentů.
- Ohraničen značkami `< form >` a `< /form >`.
- Obsahuje:
  - sadu vstupních polí
  - deklarace proměnných daného formuláře – element `var`
  - definice gramatik platných v daném formuláři
  - bloky výkoného kódu:
  - ...
- Atributy:
  - `id` – povinný atribut:
    - slouží jako název daného formuláře
    - jeho hodnota musí být unikátní v daném dokumentu
    - lze použít k předávání řízení do daného formuláře.

- Formuláře jsou interpretovány implicitním algoritmem pro interpretaci formulářů (Form Interpretation Algorithm, FIA):
  - 1 Přehraj všechny výzvy, které jsou potomky tohoto elementu form.
  - 2 Dokud existuje vstupní pole formuláře s nedefinovanou hodnotou:
    - 1 Vyber 1. vhodný nezadaný vstup.
    - 2 Přehraj všechny výzvy, které se váží k danému poli.
    - 3 Získej hodnotu vstupu daného vstupního pole nebo zpracuj vyvolanou událost (help, nomatch, ...)
    - 4 Zpracuj část filled daného vstupního pole.

- FIA může dále skončit pokud:
  - pokud se má provést přesměrování hovoru (např. element goto)
  - pokud má dojít k předání dat dokumentovému serveru (element submit)
  - pokud je explicitně požadováno ukončení (element exit).

Formulář

Ukázka

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

VoiceXML
Zápis dialogů
pomocí
VoiceXML

```
<vxml version="2.0"
      xmlns="http://www.w3.org/2001/vxml"
      xml:lang="en-US">
  <form id="hello">
    <prompt>
      Hello world!
      This is our first VoiceXML form.
    </prompt>
  </form>
</vxml>
```

- Vstupní pole - odpovídají různým možnostem zadání vstupních položek formuláře:
  - field – vstup od uživatele, možnost zadání hlasem nebo pomocí DTMF.
  - record – slouží k nahrání zprávy od uživatele.
  - subdialog – slouží k vyvolání dialogu řešícího dílčí problém, např. zadání adresy, ...
- Řídící položky:
  - block – příkazový blok, lze využít např. k různým výstupům pro uživatele, vyhodocování vstupních dat, ...
  - initial – iniciální část formuláře. Využívá se hlavně v dialogových rozhraních se smíšenou strategií.
  - transfer – přesměrování uživatele na novou lokaci (aplikaci, telefonního operátora, ...)
  - object – slouží ke zpřístupnění funkcionality, která může být závislá na platformě (dll, JSP+ servlet, ...)

Formulář

Vstupní pole a řídicí struktury – ukázka užití

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

VoiceXML
Zápis dialogů
pomocí
VoiceXML

```
<vxml version="2.0" xmlns="http://www.w3.org/2001/vxm
xml:lang="cs-CZ">
<form id="hello">
  <block name="hello">
    <prompt>Welcome to the VoiceXML!.</prompt>
  </block>
  <field name="greeting">
    <prompt>Hello.</prompt>
    <grammar src="greetings.grxml"/>
    <noinput>
      <prompt>Tell mi something nice, like hello, hi,
        good day.</prompt>
    </noinput>
```

Formulář

Vstupní pole a řídicí struktury – ukázka užití – pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

VoiceXML
Zápis dialogů
pomocí
VoiceXML

```
<nomatch>
  <prompt> I didn't understand you, but thanks anyw
</prompt>
  <exit/>
</nomatch>
<noinput count="2">
  <prompt> When you don't want to speak to me good
  bye.</prompt>
  <exit/>
</noinput>
</field>
<filled>
  <prompt> you said <value expr="greeting"/></prompt>
  <submit src="SomeURI" namelist="greeting"/>
</filled>
</form>
```

- Představuje vstup od uživatele. Může být zadán buď hlasem nebo pomocí DTMF.
- Atributy:
  - name – jméno pole. Používá se k přístupu k zadané hodnotě (pomocí stínové proměnné se shodným jménem).
  - expr – výraz v jazyce ECMAScript, který slouží k inicializaci hodnoty vstupního pole.
  - cond – vstupní podmínka nutná pro zpracování vstupního pole.
  - Více viz specifikace.

■ Obsah elementu:

- Výzva s popisem požadované hodnoty (element prompt).
- Gramatika – SRGS gramatika s popisem akceptovaných vstupů.
- Ošetření událostí:
  - noinput – nebyl zadán žádný vstup
  - nomatch – zadán neakceptovaný vstup (vstup neodpovídá gramatice)
  - filled – umožňuje zpracování vstupu po vyplnění vstupního pole
  - ...

Element field

Ukázka užití

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

VoiceXML

Zápis dialogů
pomocí
VoiceXML

```
<?xml version="1.0" encoding="UTF-8"?>
<vxml version="2.0" xmlns="...">
  <form id="main">
    <field name="name">
      <prompt>Zadejte Vaše jméno</prompt>
      <grammar src="..." type="application/xml+srgs"/>
      <noinput>Zadejte prosím Vaše křestní jméno
      </noinput>
      <nomatch>Je mi líto, ale zadané jméno není
        v kalendáři</nomatch>
    </field>
    <filled>
      <submit next="applicationURI" namelist="name"/>
    </filled>
  </form>
</vxml>
```

Element record

- Umožňuje systému nahrát zprávu od uživatele.
- Lze využít např. pro tvorbu hlasového záznamníku.
- Atributy:
  - name – název vstupního pole
  - expr – viz field
  - cond – viz field
  - beep – má-li být začátek nahrávání být signalizován zvukovým signálem
  - maxtime – maximální délka nahrávky
  - type – mime-type výsledné nahrávky, musí být podporována VoiceXML platformou
  - ...

- Obsah elementu:
  - Výzva/výzvy s popisem požadovaného požadovaného vstupu.
  - Ošetření událostí:
    - noinput – uživatel zprávu nezačal nahrávat.
    - connection.disconnect.hangup – uživatel zavěsil.

Element record

Ukázka užití

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

VoiceXML
Zápis dialogů
pomocí
VoiceXML

```
<?xml version="1.0" encoding="utf-8"?>
<vxml version="2.0"
      xmlns="http://www.w3.org/2001/vxml">
  <form id="zaznamnik">
    <record name="zaznam" beep="true" maxtime="30s"
           type="audio/x-wav">
      <prompt>Bohužel zde nikdo není. Po zaznění
        signálu můžete zanechat vzkaz.</prompt>
      <noinput> Bohužel nic neslyším. Zkuste to znovu.
      </noinput>
      <catch event="connection.disconnect.hangup">
        <submit next="http://some.uri.cz/zaznamnik"/>
      </catch>
    </record>
  </form>
</vxml>
```

Element subdialog

- Slouží k vyvolání dílčího dialogu (dialogu řešícího dílčí problém).
- Jeden a tentýž subdialog se dá volat opakovaně.
- Vyvolání subdialogu:
  - element subdialog – vlastní volání subdialogu.
  - Obsahuje:
    - param – definice hodnoty parametru.
    - filled – kód, který se má provést po návratu z dílčího dialogu.
  - Atributy:
    - name – jméno volaného subdialogu.
    - src – URI dokumentu s kódem subdialogu.
- Kód subdialogu:
  - formulář
  - ukončený elementem return.

Element subdialog

Ukázka užití

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

VoiceXML
Zápis dialogů
pomocí
VoiceXML

```
<?xml version="1.0" encoding="utf-8"?>
<vxml version="2.0" xmlns="..." xml:lang="cs-CZ">
  <form id="demo">
    <block>
      <prompt>Ukázka použití subdialogu ve VoiceXML
    </prompt>
    </block>
    <subdialog name="greeting" src="#say_hello">
      <param name="param1" expr="'ahoj'"/>
      <filled>
        <prompt>Hodnota subdialogu je <value
expr="greeting.great"/></prompt>
      </filled>
    </subdialog>
```

Element subdialog

Ukázka užití – pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

VoiceXML
Zápis dialogů
pomocí
VoiceXML

```
<filled>
  <prompt>Řekl jste <value expr="greeting.great"/>
</prompt>
</filled>
</form>
<form id="say_hello">
  <var name="param1"/>
  <field name="great">
    <prompt><value expr="param1"/></prompt>
    <grammar src="pozdrav.grxml"/>
    <noinput count="2">
      <prompt>Na pozdrav jste mi neodpověděl.
        Nashledanou.</prompt>
      <return/>
    </noinput>
```

Element subdialog

Ukázka užití – pokračování

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

VoiceXML
Zápis dialogů
pomocí
VoiceXML

```
<nomatch>
  <prompt>Bohužel jsem Vám nerozuměl, ale stejně
    dekuji.Nashledanou.</prompt>
  <return/>
</nomatch>
</field>
<filled>
  <return namelist="great"/>
</filled>
</form>
</vxml>
```

- Obsahuje proveditelný obsah.
  - atributy:
    - name – název bloku.
    - expr – iniciální hodnota proměnné formuláře.
    - cond – podmínka omezující provádění bloku.
  - struktura – shodná s obsahem elementu filled:
    - řídicí struktury – elementy if, else, elseif
    - přiřazovací příkaz – element assign, clear, ...
    - příkazy skoku – element goto, exit, return, ...

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

Řízení toku dialogu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup
Procedurální
přístup
Nastavení
vlastnosti
interpretace

- VoiceXML poskytuje dva způsoby řízení průchodu dialogem:
  - Funkcionální:
    - Založen na FIA.
    - Omezení provádění daného bloku/pole – atribut cond, přiřazení hodnoty danému vstupnímu poli, . . .
    - Použití elementu initial – iniciální část dialogu, většinou je iniciativa na straně uživatele.
  - Procedurální:
    - Využívají se klasické řídicí struktury – if/then/else/elseif, goto.

Funkcionální přístup řízení průběhu dialogu

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

- Průběh dialogu řízen FIA – opakovaně se vybírá další vhodný nevyplněný element.
- Ke změně pořadí vyhodnocování vstupních polí a bloků lze využít:
  - změny hodnot vstupních polí:
    - přiřazení – (nepřejeme si toto pole provádět
    - smazání – dané pole bude znovu vyplněno; lze využít pro opakované zadávání nějaké hodnoty (např. koníček, kód předmětu při zápisu, ...)
  - atribut cond:
    - Obsahuje podmínku, která musí být splněna, aby se vstup/blok provedl.
    - Podmínka zapsána v jazyce ECMAScript.

Přiřazení hodnoty

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

- Element *assign*
  - Má atributy:
    - name – název proměnné/vstupního pole
    - expr – obsahuje výraz (může být i konstantní), jehož hodnota se má proměnné přiřadit.
  - Proměnná musí být před použitím definována – stínová proměnná vstupního pole; pomocí elementu var.

```
<var name="uri" expr=""/>
```

```
...
```

```
<assign name="uri" expr="protokol +':://' +  
server +'/ ' + cesta"/>
```

- V gramatice – pomocí atributů objektu out, více viz přednáška o SISR.

Přiřazení hodnoty

Dokončení

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastnosti
interpretace

- Pomocí kódu v jazyce ECMAScript.
- Smazání hodnoty proměnné – element *clear*:
  - seznam proměnných uveden v atributu *namelist*
  - názvy jsou odděleny mezerou.

```
<clear namelist="protokol server cesta"/>
```

Atribut *cond*

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

- Obsahuje podmínku, která musí být splněna, aby se daný element zpracoval.
- Podmínka zapsána jako logický výraz v jazyce ECMAScript:
  - Syntakticky hodné resp. velmi blízké podmínkám v jazycích C/Java/JavaScript.
  - Operandy relačních operátorů jsou:
    - konstanty/konstantní výrazy
    - proměnné/stínové proměnné z dokumentu.

```
<field name="zakonceni" cond="predmet!=''">  
  <prompt> Zadejte zakončení předmětu  
    <value expr="predmet"/>.  
  </prompt>  
  <grammar src="zakonceni.grxml"/>  
  ...  
</field>
```

Element *initial*

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastnosti
interpretace

- Typicky se využívá u dialogů se smíšenou iniciativou.
- Slouží k zadání informací platných v rozsahu celého dialogu.
- Využívá gramatiku formuláře – obsažena jako dceřiný uzel elementu form – většinou jako 1.

Element *initial*

Ukázka použití

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

```
<?xml version="1.0" encoding="utf-8"?>
<vxml version="2.0"
      xmlns="http://www.w3.org/2001/vxml">
  <form id="registrace">
    <grammar src="registration.grxml"
            type="application/srgs+xml"/>
    <initial name="regfull">
      <prompt>
        Zadejte, který předmět si přejete
        zaregistrovat a s jakým ukončením.
      </prompt>
```

Element *initial*

Ukázka použití

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

```
<nomatch count="2">
  Bohužel Vám nerozumím. Zkusíme to jinak.
  <assign name="regfull" expr="true"/>
  <reprompt/>
</nomatch>
</initial>
<field name="predmet">
  <prompt>Název nebo kód registrovaného
    předmětu</prompt>
  <grammar src="registration.grxml#predmet"
    type="application/xml+srgs"/>
</field>
```


Element *initial*

Ukázka použití

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

```
<field name="ukonceni">
  <prompt>Způsob ukončení předmětu.</prompt>
  <help>Jedna z možností zkouška, kolokvium,
    zápočet.</help>
  <grammar src="registration.grxml#ukonceni"
    type="application/xml+srgs"/>
</field>
<field name="potvrzeni">
  <prompt>Přejete si zaregistrovat
    <value expr="predmet"/> s ukončením
    <value expr="ukonceni"/>?
  </prompt>
  <grammar src="yesno.grxml"
    type="application/xml+srgs"/>
</field>
```

Element *initial*

Ukázka použití

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

```
<filled>
  <block cond="potvrzeni=='y'">
    <submit
      next="https://voiceis.muni.cz/auth/reg/"
      namelist="predmet ukonceni"/>
  </block>
  <block cond="potvrzeni=='n'">
    <clear
      namelist="predmet ukonceni potvrzeni"/>
  </block>
</filled>
</form>
</vxml>
```

Řízení průběhu dialogu

Procedurální přístup

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

- Umožňuje psát dialogová rozhraní způsobem, který je obvyklý u strukturovaného programování.
- Řídící struktury:
  - podmíněné provádění
  - skoky.
- Podmíněný příkaz:
  - elementy if, elseif, else
- Příkazy skoku:
  - elementy goto, submit, exit, return, subdialog.

Podmíněný příkaz

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

- Umožňuje vykonání určité části dialogu za předem stanovených podmínek.
- Realizován pomocí elementů:
  - if
  - else
  - elseif
- Elementy if a elseif mají atribut cond – obsah shodný s atributem cond u funkcionálního přístupu.
- Elementy else a elseif musí být potomky elementu if.
- Element if může být na místech, kde je povolen proveditelný obsah:
  - element block
  - element filled

Podmíněný příkaz

Příklad

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

```
<if cond="color=='red'">  
  <assign name="barva" expr="'r'"/>  
<elseif cond="color=='green'">  
  <assign name="barva" expr="'g'"/>  
<elseif cond="color=='blue'">  
  <assign name="barva" expr="'b'"/>  
<else/>  
  <assign name="barva" expr="'u'"/>  
</if>
```

Příkazy skoku

goto

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

- Příkaz slouží k přechodu na:
  - jinou položku daného formuláře
  - jiný formulář (dialog) v daném dokumentu
  - jiný dokument v dané aplikaci.
- Element – *goto*
- Atributy:
  - *nextitem* – umožňuje předat řízení jinému vstupnímu poli daného formuláře. Hodnotou je řetězcová konstanta s URI vstupního pole.
  - *expritem* – umožňuje předat řízení jinému vstupnímu poli daného formuláře. Hodnotou může být libovolný výraz v jazyce ECMAScript, jehož výsledkem je URI vstupního pole.
  - *next* – URI formuláře, kterým se má pokračovat.
  - *expr* – výraz v jazyce ECMAScript, který se vyhodnotí jako URI formuláře, kterým se má pokračovat.

Příkazy skoku

submit

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

- Příkaz slouží k odeslání získaných hodnot ke zpracování serverové části aplikace a v pokračování dokumentem, který je vrácen jako odpověď.
- Element – *submit*
  - atributy *next*, *expr* – URI aplikace, která má data zpracovat, a která vrací pokračování dialogu.
  - atribut *method* – obsahuje jednu z hodnot *get* a *post*. Značí zda se má se serverem komunikovat pomocí HTTP metody *post* a nebo *get*.

Příkazy skoku

exit, return, subdialog

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

- Element *exit*
  - Slouží k ukončení aplikace.
  - může obsahovat atributy:
    - *expr* – návratová hodnota dialogu.
    - *namelist* – seznam proměnných, které se mají vrátit interpretu.
- Element *subdialog* – slouží k vyvolání dílčího dialogu (více viz minulá přednáška).
- Element *return* – slouží k návratu ze subdialogu (více viz minulá přednáška).

Nastavování vlastností interpretace properties

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Řízení toku
dialogu

Funkcionální
přístup

Procedurální
přístup

Nastavení
vlastností
interpretace

- Nastavování parametrů interpretace – pomocí vlastností (properties).
- Element *property*:
  - Slouží k nastavování vlastností interpretace.
  - Atributy:
    - name – jméno nastavované vlastnosti
    - value – hodnota, která se má nastavit.
- Typy vlastností:
  - platformně závislé vlastnosti
  - obecné vlastnosti rozpoznávání řeči
  - obecné vlastnosti DTMF
  - vlastnosti výzev
  - vlastnosti komunikace po síti
  - ostatní vlastnosti.

- Platformě závislé vlastnosti:
  - Vnášejí do aplikací nekompatibilitu – dané vlastnosti jsou dostupné pouze na některé platformě.
  - Platformě závislé vlastnosti by měly používat reverzní název domény autora.
- Obecné vlastnosti rozpoznávání řeči:
  - Vlastnosti jsou převážně přebrány z Java Speech API.
  - Patří sem např. `confidencelevel` – nastavuje minimální hodnotu důvěry ve výsledek vrácený rozpoznávačem, aby byl vstup akceptován.
- Obecné vlastnosti DTMF:
  - *interdigittimeout* – maximální délka prodlevy při zadávání série číslic pomocí DTMF.
  - *termtimeout* – maximální prodleva, po které je ukončeno zadávání vstupu pomocí DTMF.
  - ...

- Vlastnosti výzev a vstupů:
  - *timeout* – po jak dlouhé době se má generovat událost noinput.
  - *bargein* – jestli má skončit předčítání promptu v okamžiku, kdy je detekován vstup od uživatele.
  - *bergeintype* – jaký typ vstupu od uživatele má přerušit předčítání výzvy (speech, dtmf).
- Vlastnosti načítání obsahu:
  - Slouží k nastavování různých vlastností, které se vztahují k načítání obsahu (dokument, audio, gramatika, skript, ...).
  - Patří sem např. *fetchtimeout* – doba, po které skončí načítání chybou.
- a další.

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

Speech Synthesis Markup Language

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

SSML

PLS

SCXML

CCXML

- Značkovací jazyk, určený pro zvýšení kvality syntézy řeči.
- Standard W3C.
- Aktuální verze 1.1 (září 2010).
- Vychází ze specifikací JSGF a JSML (Sun Microsystems).
- Vychází z něj jazyk SABLE.

- Vytvořit standard pro značkování prozodických jevů mluvené řeči.
- Jazyk by měl být podporován různými TTS.
- Zvýšení kvality syntézy řeči pomocí ovládnání:
  - výslovnosti
  - hlasitosti
  - průběhu základního hlasivkového tónu
  - rychlosti
  - ...

- Kořenový element – *speak*.
- Atributy:
  - *version* – použitá verze SSML (aktálně 1.0, 1.1)
  - *xml:lang* – přirozený jazyk použitý obsahem tohoto elementu.
- Může obsahovat elementy:
  - výslovnost – *lexicon*, *phoneme*, *say-as*
  - struktura – *p*, *s*
  - prozodie – *emphasis*, *prosody*, *voice*, *break*
  - ostatní – *audio*, *meta*, *metadata*, ...

- Element *p*:
  - Ohraničuje odstavec.
  - Atribut – *xml:lang* – přirozený jazyk tohoto odstavce.
  - Může obsahovat elementy:
    - audio, break, emphasis, mark, phoneme, prosody, say-as, sub, s, voice.
- Element *s*:
  - Ohraničuje větu.
  - Atribut – *xml:lang*.
  - Může obsahovat elementy:
    - audio, break, emphasis, mark, phoneme, prosody, say-as, sub, voice.

- Element *lexicon*:
  - Vkládá odkaz na lexikon výslovnosti (více viz).
  - Atributy:
    - *uri* – URI odkazující na soubor s lexikonem výslovnosti.
    - *type* – mime typ odpovídající typu lexikonu.
- Element *phoneme*:
  - Obsahuje fonetický přepis textu.
  - Atributy:
    - *alphabet* – použitá fonetická abeceda (ipa, případně ještě x-JEITA, x-JEITA-2000 – japonské fonetické abecedy, většinou znaková využívá znakovou sadu UNICODE).
    - *ph* – fonetický přepis textu uzavřeného do tohoto elementu.

- Element *say-as*
  - Popisuje jakým způsobem se má daný text vyslovovat (datum, množství peněz, ...).
  - Atributy:
    - *interpret-as* – o jaký typ dat se jedná (currency, date, ...)
- Element *sub*:
  - Umožňuje definovat aliasy pro daný text (např. přepis zkratek, ...).
  - Atributy:
    - *alias* – alias pro text, který je obsahem daného elementu.

- Umožňuje popsat prozodické vlastnosti promluvy počítače.
- Do jaké míry budou obsaženy ve výsledné řeči závisí na podpoře v konkrétním TTS.
- *voice* – umožňuje ovlivňovat některé charakteristiky použitého hlasu:
  - pohlaví – atribut *gender* – povolené hodnoty male, female, neutral
  - věk – atribut *age* – kladné celé číslo udávající věk mluvčího.
  - variantu – atribut *variant* – kladné celé číslo, které značí která varianta daného hlasu se má použít – musí být podpora v TTS
  - jazyk – atribut *xml:lang* – pokud je dostupný použije se tento jazyk, jinak by se měl použít jiný, co nejbližší jazyk.

- Element *emphasis*
  - daný text by se měl říct s důrazem – pomocí přízvuku, hlasitosti, . . .
  - míra důrazu popsána atributem *level* – hodnoty jsou none, reduced, moderate, strong.
- Element *break*
  - výsledkem by měla být pauza v řeči
  - její síla (výraznost) je ovlivněna atributem *strength* – jedna z hodnot none, x-weak, weak, medium, strong, x-strong
  - doba trvání atributem *length* – čas ve formátu shodným s formátem použitým ve specifikaci CSS2.

- Element *prosody* – umožňuje ovlivňovat prozodické charakteristiky promluvy, která je jeho obsahem. Je nutná podpora na straně TTS::
  - F_0 (atribut *pitch*) – hodnota může udávat výšku v Hz, relativní změnu a nebo některou z hodnot x-low, low, medium, high, x-high a nebo default.
  - Průběh F_0 (atribut *contour*) – hodnotou jsou mezerou oddělené uspořádané dvojice (time, pitch), kde time je vyjádřen pomocí procentuálně a výška stejným způsobem jako u atributu pitch.
  - Rozsah F_0 na daném úseku (atribut *range*) – hodnota buď rozsah v Hz, nebo relativní rozsah a nebo jedna z hodnot x-low, low, medium, high, x-high a default.
  - Doba trvání (atribut *duration*) – jak dlouho se má daný text číst (ms resp. s).
  - Hlasitost (atribut *volume*) – hlasitost proslovu – hodnoty v intervalu 0.0 – 100.0 nebo jedna z silent (=0.0), x-soft, soft, medium, loud, x-loud a nebo default (=100.0).

Pronunciation Lexicon Specification

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

SSML

PLS

SCXML

CCXML

- Standard W3C VoiceBrowser Activity.
- Aktuální verze 1.0 (říjen 2008).
- Popisuje jazyk pro tvorbu lexikonů výslovnosti použitelných při syntéze a rozpoznávání řeči.
  - výslovnost cizích slov
  - výslovnost zkratk
  - ...

- Kořenový element *lexicon*:
  - Atributy:
    - *xml:lang* – přirozený jazyk dokumentu
    - *version* – aktuální verze 1.0
    - *xmlns* – musí být propojen se jmenným prostorem <http://www.w3.org/2005/01/pronunciation-lexicon>
    - *alphabet* – použitá fonetická abeceda.
  - Obsah:
    - Element *metadata* – informace o dokumentu.
    - Element(y) *lexeme* – jednotlivé položky slovníku.
- Element *lexeme*
  - Atribut *role* – popisuje mluvnické kategorie slova, tak aby bylo možné zvolit nejvhodnější výslovnost (např. sloveso vs podstatné jméno – red vs. red)
  - Obsah:
    - Element(y) *grapheme* – psaná podoba slova.
    - Element(y) *phonemes* – výslovnost(i) slova.
    - Element(y) *alias* – v případě, že *grapheme* obsahuje zkratku, tak její plný tvar (např. ČR – Česká republika).

- Element *phoneme*
  - Atribut *preferred* – pokud je u pojmu uvedeno více různých výslovností, tato je preferovaná.
  - Obsah – fonetický zápis výslovnosti pojmu.
- Element *alias*
  - Atribut *preferred* – pokud je u pojmu uvedeno více různých výkladů, toto je preferovaný.
  - Obsah – plný zápis zkratky.
- Více viz specifikace.

State Chart XML

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

SSML

PLS

SCXML

CCXML

- Návrh standardu W3C (poslední varianta duben 20110)
- Značovací jazyk pro popis konečných automatů používaných v dialogových rozhraních.
- Kandidát na řídicí jazyk v:
  - VoiceXML 3.0 (aktuálně ve vývoji)
  - budoucích verzích CCXML
  - jazyce pro popis multimodálních rozhraní.

- Konečný automat $(S, \Sigma, \phi, q_0, Q)$:
  - S – konečná neprázdná množina stavů
  - Σ – vstupní abeceda
  - ϕ – přechodová funkce $S \times \Sigma \rightarrow S$
  - q_0 – počáteční stav
  - Q – množina koncových stavů.
- Zápis pomocí SCXML:
  - stav – element *state*:
    - povinný atribut *id* – název stavu
    - počáteční stav – obsahuje dceřinný element *initial*
    - koncový stav – obsahuje dceřinný element *final*
  - přechod(y) – pomocí elementu/ů *transition*:
    - atribut *event* – událost, která vyvolá přechod (nepovinný)
    - atribut *target* – identifikátor cílového stavu
- Příklady a podrobnosti viz specifikace.

Call Control XML

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

SSML

PLS

SCXML

CCXML

- CCXML je navrženo, aby umožnilo ovládat telefonní hovory z dialogových rozhraní popsaných např. pomocí VoiceXML, ...
- Umožňuje ovládat hovory na úrovni, která je mimo možnosti VoiceXML:
  - konferenční hovory
  - přiřadit každému hovoru vlastní VoiceXML interpret
  - ovládání odchozích hovorů
  - . . .
- Aktuálně kandidát na doporučení ve verzi 1.0 (duben 2010)

Dialogové systémy

Luděk Bártek

Laboratoř vyhledávání a dialogu, Fakulta Informatiky Masarykovy Univerzity,
Brno

jaro 2011

Multimodální dialogová rozhraní

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Multimodální
dialogová
rozhraní

- Multimodální dialogové rozhraní – mimo mluvenou řeč umožňuje alternativní způsoby komunikace člověk ↔ počítač:
  - textová komunikace
  - grafická komunikace
  - ...
- Výhody:
  - lepší přístupnost – např. pro uživatele s poruchami sluchu/řeči.

Multimodální komunikace počítač → člověk

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Multimodální
dialogová
rozhraní

- **Textová:**
  - Mimo hlasový výstup je navíc zobrazen odpovídající textový výstup.
  - Lze využít např. prostředky pro IM, SMS, ...
- **Grafická:**
  - Talking Heads – mimo hlasový výstup je navíc zobrazena tvář, jejíž pohyby, zejména úst odpovídají řeči (ukázky[1]).
  - Komunikace znakovou řečí
    - Zobrazeny ruce, které se pohybují synchroně s řečí.[2]
    - Často jako doplněk mluvící hlavy nebo formou avatara.

Multimodální komunikace člověk → počítač

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Multimodální
dialogová
rozhraní

- Velmi široké spektrum možností zadávání vstupu jinak než hlasem:
  - klávesnice (počítač, DTMF, SMS, ...)
  - rukou psaný vstup – dotyková obrazovka + pero
  - různá ústy ovládaná zařízení
  - ovládání pomocí pohybů očí a víček
  - rozpoznávání řeči pomocí sond detekujících činnost svalů a mozku [4] – pomocí EEG, EMG, ...
  - ...
- Často jako doplněk řečového vstupu.

- Proprietární řešení:
  - dříve např. součást CSLU Toolkitu [3]
  - projekt August – viz [5]
- Otevřená řešení:
  - Doporučení W3C týkající se multimodálního přístupu – zatím ve stádiu návrhů, bez implementace.
  - Využívají a propojují i další standardy W3C (CCXML, XHTML,
  - Výstup W3C Multimodal Interaction Working Group (VoiceXML, SVG, SMIL, ...).

Návrhy standardů Multimodal Interaction WG

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Multimodální
dialogová
rozhraní

- Multimodal Architecture and Interfaces – popis architektury a podporovaných rozhraní.
- EMMA (Extensible MultiModal Annotation Markup Language) – standard pro výměnu údajů mezi jednotlivými komponentami multimodálního dialogového systému.
- InkML – standard pro data zadaná pomocí dotykových obrazovek a elektronického pera.
- EmotionML – slouží k anotování dat z pohledu emocí.

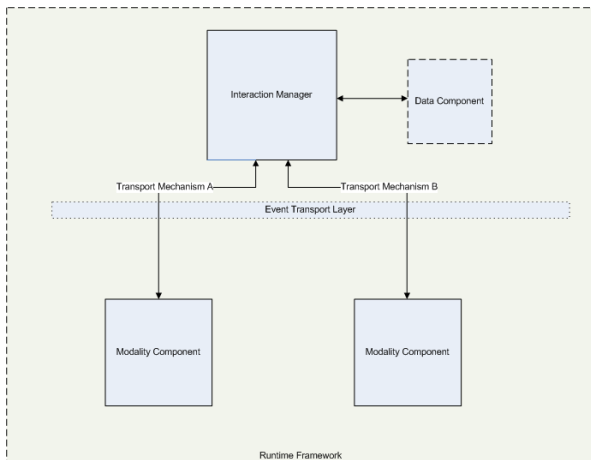
Multimodal Initiative WG

Návrh architektury systému

Dialogové
systémy

Luděk Bártek

Multimodální
dialogová
rozhraní

Obrázek: Návrh architektury multimodálního systému (převzato ze specifikace W3C)

Massaro, D., Cohen, M. M. – Demos From The Perceptual Science Lab, dostupné na adrese <http://mambo.ucsc.edu/demos.html> (květen 2011).

Guimeraes, K., Antunes, D. R., Guilhermino, de F. Guilhermino, D., Lopes da Silva, R. A., Garcia, L. S. – Structure of the Brazilian Sign Language (Libras) for Computational Tools: Citizenship and Social, in Organizational, Business, and Technological Aspects of the Knowledge Society, CCIS vol. 112, Springer, Heidelberg, 2010, pp. 365 – 370.

Barnard, E. et al – CSLU Toolkit, dostupné na adrese <http://www.cslu.ogi.edu/toolkit/index.html> (květen 2011).

Schultz, T. – Silent and Weak Speech Based on Elektromyography, in Proceedings of 12th International

Conference ICCHP 2010 Part 1, Wien, Springer,
Heidelberg, pp. 595 – 604, 2010.

the August Home Page,
<http://www.speech.kth.se/august/> (květen 2011).